

IZZIVI UPORABE DEDIŠČINE ZA REŠEVANJE OKOLJSKIH IZZIVOV NA PRIMERU USTVARJANJA VODNE DEDIŠČINE NA KRASU

Jasna Fakin Bajec

17

IZVLEČEK

Življenje je eksistenčno povezano z vodo, ki je naravni in skupni vir. Skozi zgodovino je upravljanje z vodo, njenimi presežki ali pomanjkanjem, spodbudilo nešteto tehnoloških inovacij. Izkazala se je človeška iznajdljivost, pa tudi mačehovski odnos do ekosistema. Na podlagi nastajanja vodne dediščine na Krasu članek podaja teoretičen premislek o vlogi dediščine pri reševanju okoljskih izzivov. Tu se razvijajo novi koncepti o naravnih pravicah, ekosistemskem pristopu in dediščini kot dialoški praksi za ponovno vzpostavljanje ravnovesja med naravo in človeško ustvarjalnostjo ter spodbujanjem interdisciplinarnega povezovanja.

Ključne besede: kulturna in naravna dediščina, zeleni dogovor, ekosistemski in interdisciplinarni pristop, voda

ABSTRACT

Life is intrinsically linked to water, which is a natural and public resource. Throughout history, the management of water, whether it was abundant or scarce, has led to countless technological innovations that have demonstrated both human ingenuity and a negative attitude towards the ecosystem. Based on the creation of a water heritage in the Karst region, the article offers a theoretical reflection on the role of heritage in addressing environmental challenges. This brings to bear new concepts of natural rights, the ecosystem approach, and heritage as a dialogue practice to restore a balance between nature and human creativity as well as to foster interdisciplinary collaboration.

Keywords: cultural and natural heritage, green deal, ecosystem and interdisciplinary approach, water

Uvod

Bila je suša, pred bndimo (trgatvijo). Na Krasu, v Škrbini, so bili brez vode in so šli z voli in buči (sodi) po vodo v reko Vipavo, v Renče. Z voli je trajalo precej ur, da so prišli tja dol in napolnili vse buče. In ko so pogledali na hrib Trstelj, so vidli, da

*je na Krasu neurje. So hitro spraznili buče, da bodo lažje vozili nazaj na Kras, čez hrib. So prišli domov in tam sploh ni bilo dežja.*¹

V vseh skupnostih na svetu voda predstavlja osnovni vir življenja. Vodni viri ali njihovo pomanjkanje so pomembno sooblikovali načine življenja in posebnosti bivalnega okolja skozi zgodovino. Izviri, reke, tradicionalna in tehnološka znanja, ohranjeni vodovodni sistemi z zbiralniki (kali, vodnjaki, korita, bazeni idr.), ljudska in mitološka izročila ter osebni spomini predstavljajo pomemben kulturni, socialni in naravni kapital. Čezmejne reke (npr. Vipava, Reka, Soča) ne poznajo kulturnih, nacionalnih in političnih meja, hkrati pa je voda vedno povezovala naravo in kulturo ter vzpostavljala svojevrstne čustvene odnose med snovnim in nesnovnim svetom (Van Schaik, Van der Valk in Willems 2015; Dai in Hein 2023). Tako kot so reke, jezera in podzemni tokovi sooblikovali naravni svet, je tudi človek vplival na kakovost vodnih virov (Carr idr. 2020: 820).

18

Ovrednotenje arhitekturnih, tehnoloških in ljudskih znanj ter odnosov povezanih z vodnimi sistemi v preteklosti lahko poda pomembna izhodišča za kritičen premislek o pristopih »uporabe« vodne dediščine za reševanje razvojnih izzivov, kot so podnebne spremembe, regenerativno gospodarstvo, družba enakih možnosti in vključenosti ter kulturna raznolikost (Giliberto in Labadi 2021: 135). To so glavna področja politike trajnostnega razvoja (Agenda 2015), kjer se cilj 6 nanaša na varovanje planeta z zagotavljanjem splošnega dostopa do vode in sanitarij ter vzajemno sobivanje človeštva z vodo (Združeni narodi [2020]). Svetovno poročilo Unesca in Združenih narodov o razvoju voda za leto 2024 z naslovom *Voda za blaginjo in mir* sicer izpostavlja, da »voda spodbuja blaginjo z zadovoljevanjem osnovnih človeških potreb, podpiranjem zdravja, preživetja in gospodarskega razvoja« (Združeni narodi 2024: 2) z zagotavljanjem okoljske celovitosti, vendar se avtorji hkrati tudi zavedajo napetosti in nesoglasij glede upravljanja vodnih virov na lokalni ravni.²

V lokalnih skupnostih se med drugim soočamo z izzivi, kako v obdobju hitrih podnebnih sprememb in posledično negativnih vplivov na oskrbo z vodo (Plut in Ogrin 2024: 23)³ ozaveščati, opolnomočiti in izobraževati javnost o pomenu vode kot skupnega

1 Zgodbico o vodi na Krasu mi je stari oče (nar. *nono*) večkrat omenil, ko sva se pogovarjala o nekdanjem načinu življenja na Krasu. Med Kraševci in Kraševkami je poznanih več različic te zgodbe, v katerih se predvsem spremeni kraj zajemanja vode. Iz Štanjela so tako zahajali po vodo v dolino Branice, v reko Branico ali hudournik Rašo. Zgodba je zapisana v knjigi kraških pripovedk (Hadal in Kocjan 1993: 322).

2 Izpostavljeno je, »da se takšni spori običajno rešujejo z dialogom, pogajanjem in sodelovanjem, če so vzpostavljeni ustrezni pravni okviri in če so različne upravne institucije pripravljene in sposobne zagotoviti pošteno in pravično vodenje« (Združeni narodi 2024: XIV).

3 Učinki povezani s spremembami temperature na svetovni ravni se bodo kazali v tem, da bo na nekaterih območjih vode na razpolago več, drugeje manj in bo nastopila suša. Učinki ekstremnih dogodkov pa bodo povzročili: učinke na vodne vire, ki so odvisni od taljenja snega in ledu; učinke na oskrbo z vodo – zaradi spremenjenih ekstremnih temperatur; povečano povpraševanje po vodi zaradi toplotnih udarov in suš; spremenjene energetske potencialne zaradi padavinskih sprememb (Plut in Ogrin 2024: 23).

vira⁴ in posledicah njenega pomanjkanja. Raziskovalci se sicer zavedajo, da so pri iskanju skupnih rešitev potrebni interdisciplinarni pristopi, vendar Gemma Carr in soavtorji poudarjajo: »združevanje raznolikih znanj, razumevanj, metodologij, prednostnih nalog in pogledov na svet, ki so razpršeni med različnimi posamezniki, institucijami in oddelki, se običajno dojema kot težavno« (Carr idr. 2020: 820). Poleg tega v Sloveniji še vedno živimo v blagostanju. Vodo nekontrolirano uporabljamo za pranje avtomobilov, zalivanje vrtov, polnjenje zasebnih bazenov, čiščenje dvorišč in ulic (Ravbar 2005). Pogovor, kako na ranljivem geografskem območju, kot je Kras, zmanjšati uporabo pesticidov ali omejiti uporabo vode za zalivanje ali družinske namene, med prebivalci spodbudi različne čustvene reakcije. Postavljamo si vprašanja: Kako skupaj z ljudmi različnih generacij, osebnosti, izobrazbe, družbenih statusov ter z različnimi zgodovinskimi izkušnjami in spomini premisliti in ukrepati pri varovanju in vzdržni uporabi vodnih virov ter soočanju s podnebnimi spremembami, pri čemer je potrebno opustiti antropocentrični pogled na svet? Ali lahko z vključujočimi procesi soustvarjanja lokalne vodne dediščine, različnimi izobraževalnimi orodji ali umetniškimi akcijami vzpostavimo ekosistemski pristop? Tak pristop v središče razvoja ne postavlja zgolj človeka, temveč tudi druga živa bitja. Kako ponovno povezati naravno in kulturno dediščino?

Glavni namen članka je na podlagi pregleda odnosa Kraševcev do vode skozi zgodovino in analize procesov soustvarjanja vodne dediščine premisliti, kako lahko pretekle dosežke uporabimo za reševanje sodobnih okoljskih izzivov. Izpostavljamo tudi nove pomene in vloge kulturne dediščine, ki se v znanstvenih krogih razvijajo ob okoljskih strategijah ter se nanašajo na ekosistemski pristop (Baldin 2020; Hølleland, Skrede in Holmgaard 2017; Orr idr. 2021), naravne pravice (Baldin 2020; Harrison 2015; 2020) in razumevanje dediščine kot »več kot človeški fenomen« (ang. heritage as a more-than-human phenomenon, Harrison 2015; 2020). To na polju teorije dediščinskih študij preseže »na ljudeh utemeljen pristop« (ang. a people-centred approach), ki se je uveljavil v začetku 21. stoletja, in v procese nastajanja dediščine postavi lokalno prebivalstvo (Court in Wijesuriya 2015).⁵ Čeprav v literaturi zasledimo prispevke, ki obravnavajo vpliv podnebnih sprememb na kulturne spomenike, kraje in pokrajine s kulturno dediščino

4 Voda predstavlja skupni vir in ne javno dobro. Kot poudarjajo avtorji članka *Javno dobro, skupni viri in skupno* (Šmid Hribar idr. 2018), v slovenski javnosti prihaja do enačenja konceptov skupno in javno dobro, kar je posledica družbeno-političnih okoliščin v avstro-ogrski monarhiji in socialistični Jugoslaviji. Kot pojasnjujejo, javno dobro pomeni dobro, do katere dostopa ni mogoče preprečiti in se njena razpoložljivost z uporabo ne manjša (prim. mir, cesta, sevanje, varnost). Skupni viri pa označujejo dobro, do katere dostopa ni mogoče preprečiti, vendar se njena razpoložljivost z uporabo manjša (npr. gozdni sadeži, voda, dostop do obale). Skupno (ang. *commons*) pa vključuje posebno obliko zasebne lastnine v skupni rabi, ki jo upravlja skupnost po določenih pravilih; lahko gre za skupne vire (npr. gozdne sadeže), lahko pa za povsem zasebno dobro (npr. sirarna) (Šmid Hribar idr. 2018: 52).

5 Pristopi, osredotočeni na ljudi, dediščine ne obravnavajo zgolj kot izolirano enoto, ki potrebuje finančna sredstva za ohranjanje in upravljanje. Namesto tega dediščino razumemo kot vir za oblikovanje skupnosti, ki ljudem omogoča zadovoljevanje različnih osebnih in družbenih potreb. Med te potrebe spadajo: ustvarjanje podpornih socialnih mrež, izvajanje prostovoljskih dejavnosti, ki prispevajo k boljšemu počutju in zdravju, povečanju družbene vključenosti, zmanjšanju kriminalnega in antisocialnega vedenja ter spodbujanju podjetnosti in kulture učenja. Vse to dodatno spodbuja sodelovanje v demokratičnih procesih in aktivno državljanstvo (Court in Wijesuriya 2015: 3).

ter njenim umeščanjem v koncept kulturnih ekosistemskih storitev,⁶ so pri razumevanju definicije kulturne dediščine še vedno velike vrzeli. Avtorji članka o kulturni dediščini in ekosistemih (Hølleland, Skrede in Holmgaard 2017) navajajo, da večina strokovnjakov za ekosistemske storitve kulturno dediščino razume kot območja, zgodovinske spomenike, stavbe, pokrajine, ki jih je treba varovati, ne pa kot družbene procese in prakse, ki se vzpostavijo med različnimi akterji in objekti ter se odražajo v spreminjajočih pomenih, odnosih in afektih. Problematično je tudi vključevanje dediščine v sistem monetarnega vrednotenja.

20

Avtorji članka s pregledom literature o podnebnih spremembah in kulturni dediščini (Orr idr. 2021) pa izpostavljajo, da se število publikacij o pomenu tradicionalnih znanj, dosežkov in ljudskih modrosti za prilagajanje in blaženje podnebnih sprememb sicer povečuje, vendar jih je v primerjavi s tistimi o fizičnih vplivih naravnih nesreč na posamezne stavbe ali območja še vedno razmeroma malo. Vpliv podnebnih sprememb na nesnovno dediščino pa je le redko v središču raziskav (prav tam). Unesco, Svetovna banka, Svet Evrope in Evropska unija si sicer prizadevajo dediščino umestiti v procese doseganja *Agende Združenih narodov za trajnostni razvoj* (Agenda 2015) in *Zelenega dogovora* (Europa Nostra in ICOMOS 2021; Leissner idr. 2022) ter posledično v iskanje rešitev za vzdržno okoljsko upravljanje, vendar dokumenti sledijo antropocentričnemu razumevanju koncepta dediščine, ki v ospredje postavlja človeka in njegove dosežke. Ti pa so bili večinoma ustvarjeni s prilagoditvijo naravnemu okolju in z uporabo naravnih virov (kamna, lesa, zemlje, rastlinstva, kosti, kož idr.).

V članku sledimo definiciji, da dediščina obsega »skupino virov, podedovanih iz preteklosti, ki jih ljudje neodvisno od lastništva opredelijo kot odsev in izraz svojih nenehno razvijajočih se vrednot, prepričanj, znanja in tradicij« (Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo – Farska konvencija, Svet Evrope 2015). Govorimo o vrednostih, ki jih v procesu nastajanja dediščine oblikujejo različni akterji, ki pa danes delujejo v neoliberalistični oz. tržno kapitalistični družbi. Pri premisleku, kako potekajo procesi vrednotenja, se postavlja vprašanje, kje so narava in druge vrste znotraj ekosistemov (živali, rastline in drugi)? Kako ob boku varovanja kulturnih pravic nosilcev dediščinskih praks in etike premišljevati tudi naravne pravice? Ali lahko sploh govorimo o naravnih pravicah in vrednotah (Baldin 2020)? Predstavili

---

6 Odbor za ocenjevanje tisočletnih ekosistemov ekosistem opredeli kot »dinamičen kompleks rastlin, živali in mikroorganizmov ter neživega okolja, ki delujejo kot funkcionalna enota. Poročilo obravnava celotno paleto ekosistemov, od relativno nemotenih, kot so naravni gozdovi, do pokrajin z mešanimi vzorci rabe človeka in ekosistemov, ki jih človek intenzivno upravlja in spreminja, kot so kmetijska zemljišča in urbana območja. Ekosistemske storitve so koristi, ki jih ljudje dobijo od ekosistemov. Med njimi so oskrbovalne storitve, kot so zaloge hrane, vode, lesa in vlaken; regulacijske storitve, ki vplivajo na podnebje, poplave, bolezni, odpadke in kakovost voda; kulturne storitve, ki nudijo rekreacijske, estetske in duhovne koristi; ter podporne storitve, kot so nastajanje tal, fotosinteza in kroženje hranil. Človeška vrsta je v temeljih odvisna od pretoka ekosistemskih storitev, čeprav jo kultura in tehnologija ščitita pred okoljskimi spremembami.« (MEAB 2005: v) Kritiki opozarjajo, da je koncept ekonomske storitve zelo antropocentričen, saj izhaja iz koristi, ki jih imajo ljudje od ekosistemov. Čeprav je bil oblikovan v okviru ekoloških znanosti, postavlja človekove potrebe in želje v središče ekološkega veselja in meri zdravje ekosistemov na podlagi njihove zmožnosti, da ljudem zagotavljajo koristi (Hølleland, Skrede in Holmgaard 2017).

bomo nove pristope ustvarjanja dediščine, ki naravo vključujejo kot pomembnega deležnika. Ekosistemski pristop si prizadeva doseči ravnovesje in povezanost med stebri trajnostnega razvoja ter želi odpraviti ovire med gospodarstvom, družbenimi prizadevanji, varstvom okolja in kulturami (Baldin 2020). Poglobili se bomo tudi v čustvena razmerja lokalnega prebivalstva do vode in reflektirali, ali lahko spoznanja iz koncepta »čustvenega kapitalizma« (Illouz 2010) in hidrosocialnega cikla (Carr idr. 2020; Kuntarič Zupanc 2023) uporabimo za opolnomočenje civilne družbe. Izhajamo iz izhodišča, da med ljudmi voda vzbuja različne pomene in vrednote, medtem ko se čustvenih in afektivnih reakcij (jeze, tesnobe, ljubezni, brezbriznosti, krivde, spoštovanja) najbolj zavedamo ob njenem pomanjkanju in naravnih nesrečah (suši, toči, požaru in poplavih). Ali lahko »izrabimo« čustva kot »notranjo energijo« (Illouz 2010: 13) za aktiviranje osebnih in skupnostnih dejanj?

Metodološki okvir

Članek je nastal v okviru raziskovalnega dela na programu *Historične interpretacije 20. stoletja* [P6-0347] in raziskovalnega projekta *Hei-transform: Dediščina za vključujočo trajnostno preobrazbo*.⁷ Temelji na analizi najnovejše literature, ki se nanaša na razvoj koncepta kulturne dediščine v primežu okoljskih izzivov in preseganju antropocentričnega pogleda. Upoštevali smo tudi spoznanja s področja okoljskega prava, teorije participacije znotraj študij ekonomije in antropoloških raziskav, ki »poskušajo razumeti, kako ljudje v določenih družbenih in kulturnih okoljih živijo, doživljajo vodna okolja« (Kuntarič Zupanc 2023: 25). Ob teoretični interpretaciji reflektiramo spoznanja etnografskih in zgodovinskih raziskav o nastanku kraške vodne infrastrukture, ki jih zasledimo v zgodovinski, etnološki, krasoslovni in domoznanski literaturi. Del analiziranega gradiva je bil pridobljen pri etnografskem delu na terenu v okviru različnih izobraževalnih in razvojno-aplikativnih projektov;⁸ za namene poglobitve raziskave za pričujoči članek pa sta bila v Občini Komen opravljena dva pol-strukturirana intervjuja in izvedena etnološka delavnica s starejšimi varovanci iz Hiše dobre volje, Centra za dnevne aktivnosti starejših iz Komna. Namen intervjujev in delavnice je bil s pomočjo pogovora s starejšimi občani spoznati njihov odnos do vode v času njihovega otroštva (v 50. in 60. letih 20. stoletja) in danes ter skupaj z njimi premisliti, kako mlade bolje ozaveščati o spoštovanju narave in naravnih virov, katerih razpoložljivost se z uporabo manjša.

---

7 Raziskovalni projekt [J7-4641, okt. 2022–sept. 2025] vodita Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani in Inštitut za trajnostno dediščino. Pri raziskavah skupina strokovnjakov 14 disciplin s področja dediščinskih ved, ekonomije, sociologije, psihologije in turistike razvija celostni, vključujoč pristop za ohranjanje in oživljanje opuščene dediščine – stavb, ostalin, območij in delov krajin, s katerim bodo lokalne skupnosti, investitorji in raziskovalci znali bolje upravljati dediščino in jo vključiti v trajnostni razvoj lokalnih okolij. <<https://itd.fa.uni-lj.si/sl/hei-transform/o-projektu/>> [21. 7. 2024].

8 Izpostaviti velja naslednje projekte: osnovnošolski projekt Križem kražem po Komenskem Krasu v šolskem letu 2004/2005, ki se je nanašal na vodne vire s Krasa; razvojno-aplikativni projekt Kras od Devina do Štanjela (2003–2004, Phare program); ter projekt KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa (preko Brkinov, Čičarije in Istre) do Kvarnerja (Interreg V-A Slovenija – Hrvaška, 2018–2021).

Interpretacija spoznanj temelji na uporabi diskurzivne analize (Smith 2006: 14), kjer pri razlagi določenega kulturnega pojava analiziramo odnose, pomene, razmerja med subjektom in objektom, preteklostjo in sedanjostjo, živim in neživim svetom. Ta razmerja so variabilna, kompleksna, živa; odvisna od spreminjajočih se sprememb tako znotraj narave in njenih procesov kot načina življenja posameznikov in skupnosti. Pri tem odigrajo odločujočo nalogo tudi družbeno-politični, gospodarski in kulturni vplivi širšega globalnega sveta, ki jim mikrookolje sicer ni moglo ubežati, vendar so odzivi ljudi lahko sprožili tudi sugestivna vprašanja o njihovi relevantnosti. Zato pod raziskovalno lupo podrobneje postavljamo drobne specifične načina življenja na Krasu skozi čas in se obenem sprašujemo, koliko lahko premislek o kulturni zgodovini in pomenu lokalne kulturne dediščine uporabimo v globalnem svetu, ki se sooča z raznovrstnimi družbenimi, gospodarskimi in okoljskimi krizami.

Članek je sestavljen iz treh delov. Najprej predstavimo glavne značilnosti življenja na Krasu, kjer izpostavimo izbrane prakse iz prazgodovine, ki kažejo prve vzajemne odnose Kraševca in Kraševke z naravo. Sledi teoretično poglavje o razvoju koncepta dediščine v okviru okoljskih vprašanj, ki ga dopolnjujemo in reflektiramo s pomočjo značilnosti kraške vodne dediščine. Osredotočamo se na koncepte vode kot raznolike dediščine, subjekta znotraj ekosistema in skupnega vira. V zaključku podajamo glavna spoznanja in nove teme, ki jih je odprla raziskava.

Kras – kamnita pokrajina brez tekočih voda

Vodo smo vedno šacali (cenili), bolj kot vino.

(Abram 2014: 107)

Kras je apnenčasta planota ob severnem robu Jadranskega morja, za katero se v krasoslovni stroki uporablja ime matični Kras.⁹ Med drugim ga zaznamuje zelo redka površinska vodna mreža, saj meteorna voda zelo hitro odteka skozi prepustne kamnine v podzemlje, ustvarja podzemne vodne tokove in oblikuje kraške votline. Vse od 16. stoletja naprej so kraške naravne posebnosti zanimale številne raziskovalce in pisce, ki so do prve svetovne vojne pod besedo kras uvrščali geografsko območje t. i. dinarskega krasa. Čedajski humanist Marcantonio Nicoletti (ok. 1537–1596) je v svojem spisu o oglejskem patriarhatu Kras podobno kot njegovi sodobniki imenoval *Carniola secca* (suha Kranjska) in Giapidia (Japidia), same Kraševce pa Giapidi, Carsi ali Tarsi (Nicoletti 1870–1871: 54; prim. Makuc 2009: 47). Glede na značilnosti pokrajine, ki je bila »vsa kamnita, ožgana in potrebna vode«, je Kraševce oz. Japode označil kot »pastirje lepega videza, zravnanih in visokih teles, bojevite in tako vzvišene, da se kot njihov izvor navaja rimski patriciat« (Makuc 2009: 47). Polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) je Kras opredelil »od gradu Lože in Senožeč do Jadranskega morja. Tu so tla vseskozi in čez vsako mero kamnita. Se pa dviga toliko majhnih gričkov, hribčkov in goric, kot je na razbičanem morju valov« (Valvasor 1689/2009–2013: 262).

Med najbolj reprezentativnimi naravnimi in kulturnimi elementi Krasa so kamen, kamniti elementi in strukture (npr. suhozidi; pastirske hiške; arhitekturni detajli na

⁹ Od skupne površine okoli 500 km² se največji del razprostira v Sloveniji, le območje t. i. tržaškega koridorja in skrajni zahodni del sta v Italiji.

dvoriščih in bivanjskih enotah, cerkvah, vaških trgih; vidni deli vodnjakov – šape/*sahte*), ki so zaradi človeškega znanja in ustvarjalnosti postali pomembni identifikacijski znaki in svetovna dediščina.¹⁰ Kamen je globoko zaznamoval način življenja kraških ljudi, ki so bili vse od prvih naselitev v strnjenih naseljih – gradiščih prisiljeni živeti v tesnem sožitju z naravo in za preživetje uporabljati naravne vire (kamen, zemljo, vodo, rastline). Ker dobra prepustnost kraških kamnin omogoča hitro infiltracijo vode v podzemlje in posledično primanjkovanje tekočih voda, so morali posebno skrb nameniti oskrbi s pitno vodo. Prvi zbiralniki vode so bili v manjših kotanjah, kasneje imenovanih kali (Belingar 2007; 2012).

Življenjski in posledično posvetni pomen vode v prvih stalnih kraških naseljitvah pokažejo že arheološki ostanki svetišč in mitološke zgodbe ob edinem vodnem toku na Krasu – reki Reki, ki ponikne v Škocjanskih jamah, pod zemljo teče 41 kilometrov in kot reka Timav pride na površje pri Štivanu v Italiji (Kogovšek 2014). Ob Mušji jami, ki leži jugovzhodno od gradišča Škocjan in jugozahodno od Škocjanskih jam, je bilo znano pomembno arheološko svetišče¹¹ (Pavlin 2014). Arheologa Boštjan Laharnar in Miha Mlinar (2014) poudarjata, da so bila svetišča, v katerih so predniki darovali nakit, orožje, orodja, posode in novce, navadno na krajih, kjer narava izrazito kaže svojo moč in domišljijo. To so bila brezna, jame, reke, jezera, sotočja, izviri, prelazi in naravni mostovi (2014: 13–15). Voda ima tudi v slovanskem mitskem izročilu poseben značaj, saj je simbolizirala pot na drugi svet in mejo med svetovoma živih in mrtvih (Mencej 1997: 7–8). Ker je bil ljudem vodni svet tuj, saj v njem niso mogli niti dihati, niti hoditi, so verovali, da ima voda velik pomen kot prehod iz sveta ljudi ali živih v svet mrtvih oziroma prednikov ali bogov. Tudi danes se v pogrebnih šegah voda uporablja kot sredstvo za vzpostavitev stikov z onostranstvom. Po raziskavah Katje Hrobat Virloget so tudi na Krasu poznana mitološka izročila o srečevanju vil, škratov in bajnih pošasti ter o velikih in strašnih možeh ob vodnjakih, kalih in breznih (Hrobat Virloget 2010: 128).

Kamnita pokrajina je od Kraševcev in Kraševk tudi v kasnejših zgodovinskih obdobjih zahtevala izredno prilagodljivost in iznajdljivost. To nam danes dokazujejo ostanki suhozidne gradnje, razvoj gručastih naselij in arhitektura, načini razvoja kmetijstva (zlasti poljedelstva in živinoreje) in upravljanja skupinske infrastrukture (kalov, vodnjakov, cest idr.), vzgoja specifičnih vrst poljedelskih kultur, tradicionalne obrti (kamnosestvo, bičarstvo, mizarstvo, kovaštvo), rituali ob večjih cerkvenih praznikih ter zgodbe (spomini) in znanja ljudi. Človek je s svojo dejavnostjo močno spreminjal naravo, kar se kaže tudi v tem, da kraška planota pred pojavom gradišč ni bila gola goščava,

10 Leta 2016 je bila suhozidna gradnja vpisana v Register nesnovne kulturne dediščine Slovenije. Opredeljena je kot »veščina zidanja brez uporabe veziva, pri kateri z odbiranjem razpoložljivega lokalnega kamna, pridobljenega s čiščenjem in urejanjem zemljišč, ter ob razumevanju skladnje nastajajo različni tipi trdnih kamnitih objektov« (Suhozidna gradnja 2016). Leta 2018 so jo Hrvaška, Ciper, Francija, Grčija, Švica, Italija, Španija in Slovenija vpisale na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva (Veščina 2018).

11 V Mušjo jamo (Jama II na Prevalu), globoko 47 metrov, so ljudje od 12. do 8. stol. pr. n. št., torej do začetka železne dobe, odmetavali dragocene predmete, obredno ožgane in darovane podzemnim božanstvom. Med žganino in živalskimi kostmi je ležalo na stotine večinoma bronastih in tudi železnih predmetov (Pavlin 2014: 98–99).

temveč območje, poraslo z gozdom hrasta, bukke in gabra.¹² V 17. stoletju pa se v zapisih že soočimo z opisi, da na kraški divjini »s ponekod velikimi puščavami in kamnito zemljo, kjer ni nič zelenja, kjer brije ostra burja /.../ prebivalcem marsikdaj primanjkuje pitne vode, lesa in rodovitnih polj« (Kranjc 1999: 2).

Voda – naravna in kulturna, snovna in nesnovna dediščina

Tiha voda bregove dere ...

(Slovenski pregovor)

24

Družbenopolitične, gospodarske, okoljske in tehnološke spremembe, ki drastično spreminjajo globalni svet in življenja običajnih ljudi v mikrolokalnih skupnostih, posledično spodbujajo tudi teoretične razmisleke o razvoju koncepta kulturne dediščine in načinih, kako se v lokalnih skupnostih izbira, vrednoti, artikulira, interpretira in mobilizira dosežke iz preteklosti za namene sedanjosti in »negotove« prihodnosti. Številni raziskovalci, ki se ukvarjajo z dediščinskimi vprašanji, postopoma presegajo tradicionalno razumevanje dediščine, kot jo je postavila Unescova *Konvencija o varstvu svetovne naravne in kulturne dediščine* (Unesco 1972). K raziskovanju oprijemljivih ostankov iz preteklosti vključujejo tudi zgodbe, prepričanja, spomine, rituale, verovanja, čustva in odnose, ki jih do elementov dediščine vzpostavijo ljudje. Če ponazorimo s primerom vodne dediščine s Krasu, to pomeni, da komunski vodnjak v vasi Brje pri Komnu (Občina Komen) z letnico 1827, vpisan v Register nepremične kulturne dediščine (Komunski vodnjak [2008]) ni pomemben zgolj zaradi zgodovinskih, arhitekturnih in estetskih posebnosti, ki jih lahko prepoznamo tudi na drugih vodnjakih po Krasu. Edinstven je tudi zaradi duhovne komponente oz. religiozne zgodbe o Jezusu in Samarijanki, katere motiv je vklesan na šapo vodnjaka. Zgodba govori o pomenu vode, so-pomoči med sprtimi narodi in bistvu življenja. Hkrati so vaški vodnjaki, postavljeni na trgih vasi, predstavljali središče druženja krajanov. V preteklostih so se ob vodnjakih rade zadrževale gospodinje in ker jih dolgo časa ni bilo domov, so moški nad njimi negotovali, češ »da so odšle v Rim«,¹³ kar je povezano z ljudskimi zgodbami o romanju v pomembno cerkveno središče.¹⁴ Na

12 Paleovegetacijske raziskave so pokazale, da je bil na Krasu gozd. V različnih razmerjih so bili razširjeni hrast, bukev in gaber. V času kaštelirske kulture (med 2500 in 750 pr. n. št.) sta bili najbolj razširjeni leska in pašna vegetacija, medtem ko je bil gozd zaradi goste poselitve že prizadet (zlasti ob gradiščih). Raziskave peloda so tudi pokazale, da je bilo v obdobju med 525 in 135 pr. n. št. v zeliščni vegetaciji malo žitnega peloda, več pa peloda travniške in pašniške vegetacije, kar bi lahko pomenilo, da je bila takrat tu živinoreja pomembnejša od poljedelstva (Culiberg 2018: 100–101).

13 Intervju je bil posnet v Svetem leta 2004 v okviru projekta Krížem kražem po Komenskem Krasu.

14 Frazem »iti v Rim« ima več razlag. Rim je bil najbolj znano krščansko romarsko mesto, kar dokazujeta tudi pregovor »Vse poti vodijo v Rim« in sam izraz romar. Ker je bila romarska pot dolga in je trajala več tednov ali mesecev, danes izraz simbolizira daljšo odsotnost od doma. Povezan pa je tudi z nosečnostjo, saj so v preteklosti odsotnost porodnice v javnosti razlagali z odhodom v Rim. Ker so ženske nosečnost skrivale pred javnostjo, prav tako niso odkrito govorile o spolnosti in porodu, so uporabljale t. i. varovalna imena. Verjetno je na to vplivalo tudi verovanje, da lahko nečisti, zlobni duhovi ipd. škodijo novorojenčku. Peš so v Rim potovali več kot 40 dni, kar je tudi obdobje, ko se ženska opomoči po porodu in po ljudskih verovanjih spet postane »čista«.

dvoriščih kraških kmetij so bili umetelni motivi na šapah največkrat obrnjeni proti glavnim vhodom v bivanjske enote, s čimer so ravno tako simbolizirali pomen vodnjaka in vode za življenje ljudi. V vodnjake pa se je zbirala deževnica, ki je dar narave. Zato Harrison (2015) problematizira idejo o ločevanju med naravno in kulturno dediščino, med telesom in umom, prakso in mislijo, snovnim in nesnovnim, saj se pri poglobljenem razumevanju življenja naših prednikov to izkaže kot nevzdržno in neuporabno. K temu so pomemben prispevek podali tudi antropologi, ki so prav ob vprašanju »narave« in »kulture« v 20. letih 20. stoletja teoretsko osnovali ameriško kulturno antropologijo (Petrović-Šteger 2016: 75). Sodobna antropologija na naravo ne gleda le kot na okolje, ki ga človek vrednoti zaradi virov, ki jih ponuja in so nujni za preživetje, marveč naravo in naravne elemente razume kot miselne koncepte, s katerimi ljudje razumemo sebe in družbe, v katerih živimo (prav tam).

V Sloveniji se je skupni pojem naravna in kulturna dediščina, ki je označeval kulturne spomenike in dele zavarovane narave (t. i. prirodne/naravne znamenitosti), uradno začel uporabljati leta 1981, ko je bil sprejet *Zakon o naravni in kulturni dediščini* (ZNKD 1981; Hazler 1999: 128). Pojem spomenik (iz tega izvira tudi stari naziv strokovne službe za spomeniško varstvo) nadomesti izraz dediščina, razumljen v najširšem pomenu besede, ki postane »skupni imenovalac za rezultate dela človeških rok in vsega tistega, kar je ustvarila narava« (prav tam). Leta 1999 pa je prišlo do sprememb, saj sta bila ločeno sprejeta *Zakon o varstvu kulturne dediščine* (ZVKD 1999) in *Zakon o ohranjanju narave* (ZON 1999/2000). Janez Bogataj je to razlikovanje pripisal zakonodaji, »kar je mogoče sprejemljivo s stališča birokrata, vendar nespremenljivo z vidika celovitega pogleda na človekovo razmerje do kulturnega in naravnega okolja« (1992: 10). Opozicija med kulturno in naravno dediščino je bila sistemsko definirana tudi na ravni ministrstev: s kulturno dediščino se ukvarjajo ustanove, ki delujejo pod vodstvom Ministrstva za kulturo (Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije,¹⁵ muzeji, arhivi), z naravnimi vrednotami in spomeniki pa ustanove, ki delujejo pod vodstvom Ministrstva za okolje in prostor (Zavod RS za varstvo narave). Za naravno dediščino se je začel uveljavljati izraz naravne vrednote in naravni spomeniki (Šmid Hribar 2014). Delitev med naravno in kulturno dediščino je seveda med strokovno javnostjo zbudila več negotovanj, saj gre pri mnogih elementih dediščine (tako snovne kot nesnovne) za rezultat prepletanja naravnih danosti in človekove ustvarjalnosti (prav tam: 24).

V kontekstu vode so na Seznam svetovne kulturne dediščine vpisana območja in mesta, ki odražajo raznolikost naravnih območij in kulturnih praks v odnosu do vode, ter elementi tehnološkega razvoja človeštva: namakalne terase, vodni mlini, vodni vrtovi in hidravlični dosežki. Med območja naravne svetovne dediščine pa znamenitosti, ki so se ohranile v svojem naravnem stanju, kažejo pa svojo spektakularnost, lepoto, bogato biotsko raznovrstnost in posebnosti morskih gladin (Lemaistre 2015: 87). Tianchen

---

15 Ime Zavoda za varstvo kulturne dediščine se je vzporedno z dopolnjevanjem zakona o kulturni dediščini spreminjalo. Do leta 1981 se je imenoval Zavod za varstvo spomenikov (najprej LR Slovenije, po letu 1963 pa SR Slovenije). Po letu 1981, ko je bil sprejet *Zakon o varstvu naravne in kulturne dediščine*, se je tudi zavod preimenoval v Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine SR Slovenije. Leta 2001 pa sta iz skupnega zavoda nastala dva inštituta, in sicer Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije in Zavod RS za varstvo narave.

Dai in Carola Hein pri tem opozarjata, da raziskovalci, politiki, arhitekti, oblikovalci in javnost razvojne študije o vodi in dediščini dojemajo ločeno, saj izhajajo iz različnih filozofij, znanstvenih disciplin, političnih okvirov in oblikovalskih konceptov (Dai in Hein 2023: 1317). Njuna raziskava, ki je bila osredotočena na pomen celovitosti razumevanja vodnih sistemov v prostoru in času, je še pokazala, da elementi, vpisani na Seznam svetovne dediščine na temo vode, sploh ne kažejo, kako ljudje izkoriščajo, upravljajo in uživajo vodo v svojem vsakdanjem življenju. Le redko je bila omenjena materialna dediščina, ki predstavlja zgodovinske prakse v zvezi z uporabo vode v gospodinjstvu ali za preprečevanje poplav in suše.¹⁶ Avtorici vzroke iščeta v tem, da v postopkih prepoznavanja svetovne dediščine in ocenjevanja vrednosti še vedno ne priznavajo lokalnih pripovedi o vodi, spominov, skupnih izkušenj, mreže povezav znotraj skupnosti in opisov nosilcev dediščinskih elementov, t. i. načrtovalcev, inženirjev in ostalih prebivalcev, ki so imeli ključno vlogo pri gradnji, varovanju in uporabi vodne dediščine (Dai in Hein 2023: 1334–1335). Ta spoznanja sovpadajo tudi z antropološkimi raziskavami, ki izpostavljajo, da je od sredine 19. stoletja do približno leta 1980 prevladovala paradigma vode kot vira, ki ni povezan z družbenimi, zgodovinskimi in celo lokalnimi pogoji. Upravljanje voda je vključevalo strukturni inženiring za doseganje gospodarskih koristi, pri čemer se je malo upošteval vpliv posegov na okolje in družbo (Linton 2014; prim. Carr idr. 2020: 820).

Tako Unesco kot *Konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine* (Unesco 1972) sta bila deležna precejšnjih kritik v krogu kritičnih dediščinskih študij (Smith 2006; Labadi in Gould 2015; Labrador idr. 2018), saj uveljavljata materialistični, zahodni pogled na pretekle dosežke in izpostavljata evolucionistične poglede, vrednote oz. univerzalizacijo. To se kaže tudi pri razumevanju dediščine v kontekstu politike trajnostnega razvoja in *Agende ZN za trajnostni razvoj do leta 2030* (Agenda 2015), kjer se sledi enodimenzionalnemu, gospodarsko usmerjenemu in zahodnemu pogledu na razvoj in ne večdimenzionalnemu, neodvisnemu, pravičnemu, na človekovih pravicah temelječemu in od kontekstov odvisnemu pristopu (Giliberto in Labadi 2021; Fakin Bajec in Kranjc 2023). Čprav *Agenda* (2015) cilj 6 posveča varovanju vode, v opisu ne zasledimo pomenov in potencialov, ki jih prinaša vodna dediščina.

Kot odgovor na kritiko je Unesco leta 2003 sicer sprejel *Konvencijo o varovanju nesnovne kulturne dediščine za človeštvo* (Židov 2020; Valentinčič Furlan 2023), vendar na ravni institucionalnega varovanja dediščine ne prihaja do sodelovanja med registri snovne in nesnovne kulturne dediščine, kar velja tudi za slovenski prostor. *Konvencija o varovanju nesnovne kulturne dediščine* (Unesco 2003) in *Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo*, tj. *Farska konvencija* (Svet Evrope 2005) pa velik poudarek namenjata nosilcem kulturnih praks, predvsem dediščinskim skupnostim (Habinc 2020; Fakin Bajec 2020a in 2020b; Valentinčič Furlan 2023). V kontekstu vodne dediščine Krasa to pomeni vlogo ljudi, ki danes v okviru vaških skupnosti ali društev s finančno podporo občin čistijo, vzdržujejo in upravljajo komunske, javne vodnjake, kale in lokve ali opozarjajo na mačehovski odnos občine in države do tehnične dediščine, povezane z vodo. Zaradi pomanjkanja vode v preteklosti imajo starejši

¹⁶ Kot primer lahko navedemo, da so v Vipavski dolini ob rekah in potokih rasle beke (posebne vrste vrb), ki so jih potrebovali za vezenje trt in izdelavo pletenih košar. S tem, ko so jih porezali, so očistili obrežja in preprečili poplave (več v Fakin Bajec in Kranjc 2023).

krajani in krajanke do nje poseben, skrbstven odnos, ki se kaže tako v praksah varčevanja z vodo in spominih, ki jih pripovedujejo mlajšim generacijam, kot v negodovanju nad sodobno uporabo.

Jaz gledam te mlade. Eno šalčko splahnjuje pol ure in potem jo še da v stroj. Mi smo tako ahtali (varčevali) tisto vodo, en kanc ni šel v pozlo. Boli me srce, ko gledam te mlade. Se ozira okoli, govori in tista voda teče. Mladim ni bilo treba probat tega, ko ni vode. (Sogovornica na etnološki delavnici)

V okviru mnogih vaških skupnosti in društev na Krasu znova obnavljajo vodno infrastrukturo (kale, lokve, vaške vodnjake), ki se ne uporablja več za pitje, pranje perila ali napajanje živine, kot v preteklosti, temveč v estetske, kulturne, skupnostno tvorne in turistične namene.

27

V vasi Štanjel, kjer se v starem predelu vasi še nahaja vaški vodnjak z ohranjenimi kamnitimi žlebovi za zbiranje meteorne vode in poseben vodovodni sistem v Ferrarijevem vrtu, ki ga je zasnoval arhitekt Maks Fabiani (1865–1962),¹⁷ krajani opozarjajo na »pozabljeno« vodno črpalko, ki je bila zgrajena okoli leta 1906 za potrebe železniške proge v času Avstro-Ogrske. V Braniški dolini so najprej zajemali vodo iz reke Branice v manjše umetno zajetje, od tam pa črpali v Štanjel, kjer je bil v neposredni bližini železniške proge rezervoar za 1000 kubikov vode. Voda je nato tekla v prostem padu do železniške proge. Uporabljali so jo za parne lokomotive (Fakin Bajec in Modic 2004: 43).

Ostanki vodne črpalke v Podlasih v Braniški dolini, 2004 (foto Vojko Franetič)

---

17 Posebnost Ferrarijevega vrta, ki je nastajal v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja pod vodstvom arhitekta Maks Fabianija in velja za najpomembnejšo parkovno ureditev iz časa med obema vojnoma pri nas, je bazen. Prvotno se je napajal z vodo iz posebej zasnovanega vodovodnega sistema, ki je zbiral meteorno vodo s štanjelskega griča. V sklopu istega sistema so imele svoj dotok vode tudi vse stavbe v bližnji vili. Vodni sistem je bil uničen v 2. svetovni vojni (Fakin Bajec in Modic 2004: 43).

Danes objekt črpalke propada; v rezervoarju ob progi v Štanjelu pa se nahaja vinska klet penečega terana, ki je v privatni lasti. Primer na eni strani pokaže postopno privatizacijo nekoč javne infrastrukture, ki je sicer pridobila novo funkcijo, prilagojeno sodobnemu gospodarskemu razvoju, vendar ni javno dostopna za krajanje in obiskovalce Krasa, na drugi strani pa skromno zavedanje različnih akterjev (politike, lokalnega prebivalstva, gospodarstva), da je lahko tudi tehnična dediščina pomemben element za premislek o načinih, kako iz sosednjih pokrajin, bogatih z vodnimi tokovi in izviri, vzdržno izkoriščati vodo za reševanje težav z namakanjem vinogradniških površin. Vendar kot lahko beremo v članku *Brez vode: Parni vlak na Krasu* (Panjek in Ratkajec 2015), je prav voda, ki je pri gradnji Južne železnice (leta 1857) predstavljala strateški vir, povzročila

28

soočenje dveh svetov: sveta kraških prebivalcev, kjer je voda skupni naravni vir v tradicionalni kmečki ekonomiji in družbi, s katero, v kolikor ni šlo za zasebne »štirne«, upravlja skupnost in do katere so upravičeni vsi, s svetom modernizacije, z angažmajem države in privatnih podjetnikov po lastninjenju in prisvajanju dotlej skupnih naravnih virov (Panjek in Ratkajec 2015: 108).

Če je eno pomembnejših vprašanj trajnosti tudi tematiziranje, ali so skupnostne oblike upravljanja z naravnimi viri bolj ali manj »trajnostne« od individualnih in zasebnih oblik, čas industrializacije od 19. stoletja naprej predstavlja zelo pomembno obdobje za premislek o načinih privatizacije naravnih virov in njihovega izkoriščanja. Članek pokaže, kako je voda z gradnjo železniške proge postala strateški faktor v interesu dežele (beri države) in več deželnih administrativnih podsistemov. Ker so bili vodni viri na skupni, srenjski zemlji v lasti skupnosti (npr. vasi Križ in Nabrežina) in so si prebivalci vasi lastili pravico do njih, se je država trudila postati lastnik teh virov. Tržaška mestna uprava je bila odgovorna za ureditev primerne odškodnine prebivalcem ob prenosu lastnine. In tukaj je prišlo do konflikta v obliki pritožb prebivalcev Križa zaradi neizpolnjene obljube o izgradnji dodatne napeljave za potrebe vasi. Avtorja članek zaključita z dejstvom, da je interes večje in finančno močnejše skupine (Družba nabrežinski vodovod in tržaška mestna uprava) daleč prekašal upravičene zahteve manjše skupine, to je lokalnih prebivalcev, z utemeljitvijo, da ima skupni vir prednost pred pravicami manjše skupnosti (Panjek in Ratkajec 2015: 114). Primer še razkriva, kako je bilo vedno težko zagotoviti vzajemno sodelovanje različnih deležnikov. Tako kot danes so tudi v začetku moderne dobe prevladovali interesi in moči tistih, ki so politično, finančno močnejši od širše skupnosti. Primer pa pod vprašaj postavlja tudi koncept skupnega upravljanja naravnih virov. Čeprav bi moralo biti upravljanje in gospodarjenje z vodo v rokah lokalne skupnosti, se v svetu srečujemo z omejevanjem dostopa do vode in s slabim upravljanjem. Sogovornica se je na etnološki delavnici spomnila, da je bilo v vasi Kosovelje še v petdesetih letih 20. stoletja v času hudih suš korito z vodo zaklenjeno. Ko je v njeni domači vasi Gabrovica vode zmanjkalo v komunskih štirinah, je bilo vaščanom dovoljeno, da so jo šli iskat v sosednjo vas.

Mi smo imeli dve komunski štirni v Gabrovici. Dosti ljudi ni imelo svojih štjern. Pri nas, ker je bil tata zidar, smo jo imeli. Voda (v Kosoveljah) je bila lasti vasi in je Maks, ki je bil ljudski veterinar, upravljal z njo. Vsi, ki smo jo šli iskat, smo mogli nest štenjake. On je odklenil, da smo mi natočili vodo v štenjake in potem buče. In potem iz štenjaka v šterno.

Z vodo je upravljala cela vas, bila je skupnostni vir, do katerega so v času hude suše lahko dostopali tudi krajanji sosednje vasi, vendar le pod nadzorom vaškega upravljalca. Podobno je veljalo tudi v drugih vaseh, npr. v Volčjem Gradu, kjer je vas »postavila in plačala čuvaja, *vardjana*, da je skrbel za vaško lastnino, in ob pomanjkanju vode je bil zadolžen tudi za pravično razdeljevanje vode iz občinskih vodnjakov« (Belingar 2012: 80). Po tem sistemu danes delujejo vodovodne zadruge, ki so jih raziskovali geografi Primož Pipan, Mateja Šmid Hribar in Mimi Urbanc. Delovanje vodnih zadrug, ki jih sestavljajo določeni člani skupnosti in z njimi upravljajo skupne vire, se razume kot skupnostno upravljanje »dobrin« (ang. *commons*). Predstavljale naj bi alternativo trenutnemu ekonomskemu modelu. Vendar, kot ugotovijo avtorji, so za njeno ustvarjanje odločujoče materialne koristi, ki jih vidijo člani skupnosti, kot so npr. zagotavljanje čiste pitne vode za razvoj lokalnih mlekarn, razvoj kmetijstva, posredno pa tudi prizadevanja za oblikovanje skupinske identitete (Pipan, Šmid Hribar in Urbanc 2023).

Koncepta »skupne dobrine« in »skupno upravljanje« se pojavljata kot ključna elementa družbeno-okolijskih vprašanj (tudi znotraj dediščinskih študij), saj naj bi z njim vplivali na (zahodni) koncept trajnostnega razvoja. Gre za vire, ki zaradi svojih značilnosti izpodbijajo prevladujočo idejo lastništva in zahtevajo skupno odgovornost; so nenadomestljivi z drugimi dobrinami; dostopa do teh virov ni mogoče omejiti, ker pripadajo skupnosti, ki jih upravlja ob upoštevanju skupnih potreb. Po dokazovanju Elinor Ostrom, ki je razvila merila za njihovo ocenjevanje, naj bi bili ljudje sposobni razviti skupna pravila in ustanove, ki omogočajo trajnostno in pravično upravljanje skupnih dobrin¹⁸ (Ostrom 1990; prim. Baldin 2020: 66). To pokaže tudi delovanje vodnih zadrug v Sloveniji. Vendar na polju dediščine koncept skupno dobro odpira vprašanja o povezovanju t. i. javne dediščine¹⁹ s skupnimi pravili, javnim upravljanjem dediščinskih dobrin in delovanjem t. i. dediščinskih skupnosti,²⁰ ki jih ne smemo nikoli razumeti kot nespreminjajoče, konstantne, časovno in prostorsko omejene skupine ljudi, temveč kot spreminjajoče entitete, odvisne od različnih zunanjih in notranjih dinamik in sprememb. Na področju dediščine materialni ali ekonomski interesi navadno niso prevladujoči dejavniki, ki bi spodbujali ljudi k delovanju v skupno dobro, temveč so to želja po druženju, aktivnem preživljanju prostega časa, izobraževanju, sklepanju prijateljstev in izboljšanju kakovosti življenja. To pa zahteva veliko angažiranost predsednikov društev, da dosežejo sodelovanje, povezovanje in transparentno vodenje.

---

18 Za to argumentacijo je leta 2009 prejela Nobelovo nagrado s področja ekonomije (Ostrom 2009).

19 Avtorji zbornika o javni dediščini v teoriji in praksi (Labrador idr. 2018) so začeli strateško uvajati izraz javna dediščina, s katerim so želeli poudariti obrat, ki v procese raziskovanja, varovanja in upravljanja kulturne dediščine vključuje tudi lokalne skupnosti. Hkrati naj bi s konceptom poudarili, da je dediščina stvar širše javne skrbi. Etične odločitve ter upravljalvske in razvojne prakse dediščinskih ustanov pa morajo biti dogovorjene skupaj z javnostjo.

20 V dediščinskem diskurzu skupnost lahko oblikujejo člani krajevne skupnosti, soseske ali vasi, lahko pa tudi člani dediščinskega društva. Društvo lahko vključuje člane z geografskega območja ali iz različnih okolij, pomembno je le, da jih družijo skupni interesi, cilji in vrednote. Koncept dediščinske skupnosti, kot jo predlaga *Farska konvencija* (Svet Evrope 2005), lahko zajema tako lokalna društva, krajevne skupnosti kot skupino članov iz različnih okolij, narodov in etnij (Fakin Bajec 2020a; 2020b).

Pri spodbujanju sodelovanja in morda reševanja delovanja skupnosti in »ogrožene« dediščine lahko pripomorejo tudi javne dediščinske ustanove (ZVKD, muzeji, parki, raziskovalni centri ali univerze) in mednarodne organizacije (Unesco, Svet Evrope) ter projekti, sploh ko želimo ohraniti spomenike nacionalnega pomena. Priznati je treba, da je prav Unescova komisija rešila onesnaževanje največjega vodnega toka na Krasu (Kogovšek 2014: 48) v devetdesetih letih 20. stoletja, saj sta bili lokalna politika in prebivalstvo nemočna proti gospodarskemu razvoju. Na podlagi vpisa Škocjanskih jam na Seznam svetovne dediščine leta 1986 (Škocjanske jame 1986) je lahko Unesco od vlade Republike Slovenije zahteval konkretno ukrepanje glede degradacije območja. Do leta 1990 je reka Reka močno onesnaževala tovarna organskih kislin v Ilirski Bistrici, zaradi česar je bila kakovost vode zelo slaba. Postala je reka brez življenja. Slovenska nacionalna komisija za Unesco, Urad za Unesco in vlada so za reševanje potrebovali deset let, da so pripravili zakon o Škocjanskih jamah, ki bi moral biti pripravljen že ob njegovem vpisu v seznam, ob njem pa tudi načrt upravljanja (Klemen Krek 1999: 32). Zato se je prvi čezmejni projekt za teritorialno povezovanje Slovenije in Italije v okviru priprav Slovenije za vstop v Evropsko unijo (t. i. projekti PHARE) z naslovom *Timav: Kraški park* najprej nanašal na revitalizacijo in ponovno oživljanje reke Reke. Ob ustanovitvi Regijskega parka Škocjanske jame leta 1996 pa so začeli tudi s pripravami za načrt o ustanovitvi in upravljanju *Kraškega regijskega parka*, ki pa še danes formalno pravno ni zaživel. Leta 1999 je Parku Škocjanske jame uspelo postati del Ramsarske konvencije mednarodno pomembnih mokrišč kot podzemno mokrišče. Celotno območje parka je bilo leta 2004 sprejeto v Unescov program *MAB – človek in biosfera* kot *Biosferno območje Kras*. V okviru programa so v parku razvili mreže, ki sledijo integrativnemu pristopu in si prizadevajo povezati znanstvenoraziskovalni sektor z lokalno skupnostjo ter jo z izobraževanjem, ozaveščanjem in participativnimi pristopi aktivno vključiti v dolgoročno upravljanje naravnega in kulturnega območja (Debevec in Kranjc 2019; Fakin Bajec in Kranjc 2023).²¹

Mreža sodelovanj med različnimi akterji predstavlja primer dobre prakse, kako na polju soustvarjanja dediščine aktivirati in v procese vključiti glavne deležnike, ki bi s skupnimi močmi morali odločati, zakaj, kako in čemu ohranjati elemente iz preteklosti. Dosedanji participativni pristopi sledijo smernicam celostnega pristopa, ki zahteva »vključevanje različnih državnih organov in ustanov, lokalnih in drugih zainteresiranih skupnosti ter predvideva konstruktivno sodelovanje med njimi«, kot so zapisali v *Strategiji kulturne dediščine 2020–2023* (Strategija 2019: 3). Odpira se vprašanje, kako v proces vključiti naravo in naravne vire kot subjekt, ki je ključen pri povezovanju naravne in kulturne dediščine.

---

21 Trenutno zaposleni v Javnem zavodu Park Škocjanske jame vodijo dve mreži (Mednarodno mrežo šol in Mrežo univerz), štiri odbore (Odbor ponudnikov in proizvajalcev; Odbor podjetnikov, Odbor za trajnostni turizem, Odbor za varstvo kulturne dediščine) in zelo uspešno čezmejno Partnerstvo za kraško suhozidno gradnjo (več v Fakin Bajec in Kranjc 2023).

Voda – naravni in kulturni subjekt znotraj ekosistema

Vrednosti vode ne poznamo, dokler se vodnjak ne posuši.

(Kitajski pregovor)

Poti za ponovno vzpostavljanje odnosa med naravo in kulturo lahko iščemo na več prepletenih ravneh. Med drugim ga lahko dosežemo z implementacijo ekosistemskega pristopa, kjer človek, za razliko od antropocentričnega pogleda, ni nadrejen svojemu okolju, temveč je neločljivo povezan z okoljskimi sistemi in njihovimi abiotskimi vidiki (Washington idr. 2019; prim. Baldin 2020: 68–69). Tu se soočimo tudi s konceptom hidrosocialnega cikla, ki vodo obravnava kot prepleteno in prežeto z družbenim (Kuntarič Zupanc 2023: 22–23) ter z modelom petkratne vijačnice. Ta sicer izvira iz ekonomske teorije participacije, vendar nadgrajuje inkluzivno sodelovanje štirih glavnih skupin deležnikov, osnovanih na modelu štirikratne vijačnice (ang. quadruple helix approach), tj. politike, izobraževanja – stroke, gospodarstva in civilne družbe (Pogačar idr. 2020). Za model štirikratne vijačnice je značilno, da skupine deležnikov vstopijo v enakopravne medsebojne odnose in drug od drugega prevzemajo različne vloge. S tem se uveljavlja bolj heterogen in družbeno porazdeljen pristop, hkrati pa se z vstopom civilne družbe kot četrte skupine bolj udejanja pristop »od spodaj navzgor« (ang. bottom-up approach) in pri razvoju inovativnih produktov bolj upošteva potrebe potrošnikov, logiko regionalnega okolja in širše družbene izzive (več v Pogačar idr. 2020).

Model petkratne vijačnice (ang. quintuple helix approach) pa dosedanjim deležnikom, ki jih ravno tako loči v podsisteme izobraževanje, politika, gospodarstvo in civilna družba z mediji, dodaja še perspektivo »naravnih okolij družbe« (Carayannis, Barth in Campbell 2012). S tem se poudarja družbeno-ekološki prehod skupnosti (države) in gospodarstva z upoštevanjem ekoloških izzivov. Pri tem globalno segrevanje ni razumljeno kot izziv, temveč kot priložnost za inovativno in učinkovito življenje v povezavi z naravo. Ključna gonilna sila napredka je izmenjava in prenos znanj (t. i. mreženje znanj) ter izkušenj znotraj podsistemov. Model vključuje pomen interdisciplinarnosti s sodelovanjem naravoslovja, družboslovja in humanistike. Kroženje znanja se odvija iz podsistema v podsistem, kar se zgodi z izmenjavo osnovnega znanja in ustvarjanja novih izumov ali znanj. Preko kroženja se novo ustvarjeno znanje in izkušnje iz enega podsistema (npr. izobraževanja) spremenijo v novo znanje v drugih podsistemih. Na primer: spoznanja okoljske zgodovine o vlogi občine pri gradnji in upravljanju vodnjakov v 19. stoletju lahko ponujajo razmislek sedanji občinski politiki pri upravljanju namakalnih rešitev za razvoj kmetijstva. Ključno pri tem pa je, da je narava uveljavljena kot osrednja in enakovredna sestavina proizvodnje znanja in inovacij, saj ustvarjanje novega znanja poteka v ravnovesju z naravnim okoljem, kjer se model izvaja. Pri tem pa je pomembno vključevanje znanj iz družbene ekologije, ki zna naravno okolje približati življenju ljudi in gospodarstvu (Carayannis, Barth in Campbell 2012).

Pomen mreženja znanj, vzpostavljanja interdisciplinarnosti, hkrati pa zavedanje pomena ekologije in družbe na polju vode vključuje tudi hidrosocialni cikel. Ta sicer izhaja iz koncepta hidrološkega cikla (gibanja vode skozi padavine, vodotoke in izhlapevanje), vendar vključuje tudi vlogo ekologije in človeške družbe (Carr idr. 2020: 820). Voda je skupaj z ljudmi, močjo in tehnologijo razumljena kot družbena in politična entiteta; prek

družbeno-naravnega procesa se voda in družba soustvarjata in spreminjata v prostoru in času (Linton in Budds 2014: 170; Carr idr. 2020; Kuntarič Zupanc 2023: 23). Medtem ko drugi pristopi menijo, da ljudje vplivajo na vodo ali voda na ljudi, ta pristop internalizira procese, kar pomeni, da je voda, kot jo zaznavamo in doživljamo (npr. kako je dostopna, kako je čista, kam teče in kam ne), produkt različnih in spreminjajočih se pomenov, idej, diskurzov in predstav, ki so ji pripisani v določenem trenutku. Voda predstavlja sredstvo za raziskovanje in analiziranje družbenih praks in odnosov ter razumevanje, kakšno moč prežemajo te povezave. Zato je ključno spoznati in razumeti pomene, vloge, doživljanje in proizvajanje vode skozi različne odnose, razmerja moči in afekte, ki so vedno družbeno-zgodovinsko pogojeni in občuteni (Linton in Budds 2014: 170).

Ekosistemski pristop poudarja okoljsko etiko in pravo ter priznava zemljo kot najvišji vir vrednosti in pomena za vsa bitja, vključno – a ne samo – s človekom. Najpomembnejše izhodišče pa je celovitost ekosistemov, od katerih smo ljudje, tako kot ostale oblike življenja, popolnoma odvisni (brez vode ni življenja). Ker so vse naravne entitete (vsaj do neke mere in na svoj način) razumljene kot aktivni dejavniki in subjekti, se ekosistemski pristop osredotoča tudi na kakovost naših odnosov z njimi. Čeprav človek velja za edino vrsto znotraj ekosistemov, ki razmišlja o moralnih vrednotah in jih uporablja, ekocentrizem priznava, da ima tudi narava svojo vrednost. Ljudje smo zanjo odgovorni, kar vključuje pomen etike (de Vido 2020). Zagovorniki ekološkega prava tako podpirajo ukrepe za ohranjanje narave s pristopom, ki temelji na naravnih pravicah. Zamisel o pravicah narave je v sedemdesetih letih 20. stoletja predstavil Christopher D. Stone (1973/2010; prim. Baldin 2020: 69), ki poudarja »pristop na naravi temelječih pravic« (ang. nature-based rights approach) oz. razumevanje, da zagotavljanje pravice naravnega okolja do zdravja in razvoja pomeni tudi zagotavljanje človekove pravice do zdravega okolja; celovitost ekosistemov pa je pomembnejša od njihove gospodarske vrednosti. Izziv je preoblikovati vsebino pravic v ekološkem in ne antropocentričnem pogledu (Baldin 2020: 69). To pomeni, da je treba zasnovati človekovo pravico do zdravega okolja, ki vsaj – a ne samo – na področju podnebnih sprememb ni v nasprotju s pravicami narave (de Vido 2020: 109). Čeprav mednarodno okoljsko pravo v osnovi ostaja antropocentrično, se pojavljajo tudi ne-antropocentrične spremembe, ki kažejo na vse večje priznavanje okolja kot javnega interesa.

Na pomen pravic narave opozori tudi Rodney Harrison, ki velja za vidnega raziskovalca znotraj dediščinskih študij o načinih ponovnega povezovanja narave in kulture ter uporabe dediščine za reševanje podnebnih sprememb (Harrison 2015; 2020). Ker sodobne podnebne in družbeno-politične spremembe (poplave, neurja, tornadi, vojne, teroristični napadi) ne omogočajo stalnega varstva dediščine, koncept ohranjanja poveže z uvajanjem sprememb. Zato o dediščini ne razmišlja kot o družbenem konstrukt (Smith 2006), temveč kot o dejavnosti, ki je povezana s sestavljanjem, gradnjo in oblikovanjem prihodnjih svetov oz. »ontologijo povezljivosti« – modalitet postajanja, v katerih se življenje in kraj združita, da povežeta čas in živa bitja v generacije kontinuitete, ki sodelujejo, da ohranjajo preteklost živo v sedanosti in za prihodnost« (Harrison 2015: 27). Pri svojih raziskavah premišluje, kako »elemente« – ki lahko vključujejo ideje, besede, predmete, kraje, vrste, prakse in (človeške in nečloveške) osebe, povezati za bolj ali manj oddaljene prihodnosti. Na podlagi teh izhodišč predlaga, da dediščino razumemo kot »sodelovalno,

dialoško in interaktivno, kot materialno-diskurzivni proces, v katerem preteklost in prihodnost izhajata iz dialoga in srečanja številnih utelešenih subjektov v sedanjosti (in z njo)« (Harrison 2015: 27). Na primeru načina življenja avstralskih staroselcev se poglobi v individualne in kolektivne družinske odnose, ki jih imajo ljudje z določenimi rastlinskimi in/ali živalskimi vrstami kot del splošnega sistema, ki na svetu vzpostavi odnose med vsemi čutečimi bitji – tako človeškimi kot nečloveškimi. Ker so ljudje z določenimi rastlinskimi in živalskimi vrstami ter na splošno z »naravnim« okoljem povezani z družinskimi/sorodstvenimi vezmi, po njegovem mnenju »kulturnega« ni mogoče ločiti od »naravnega« (Harrison 2015: 29). Nekatere stvari, ki jih mi lahko razumemo kot »nežive«, so lahko same po sebi žive, na primer subjekti, ki jih kot take opredeljujeta njihova povezanost z duhovi in sposobnost delovanja na druge subjekte. S tem se Harrison približa prizadevanjem okoljskih pravnikov Južne Amerike, ki tematizirajo, da bi morale živali, reke, morja in oceani postati pravni subjekti, katerih pravice je mogoče zastopati na sodišču (de Vido 2020: 111).

Podobno je vodo raziskovala antropologinja Simona Kuntarič Zupanc, ki je v delu »Aman Iman« – *Voda je življenje* (2023) v maroški vasi Ašbarū skozi koncept hidrosocialnega cikla osvetlila družbeni pomen vode in spoznala, da »sama prisotnost in odsotnost vode nista nujno 'naravno' dani, temveč se ustvarjata skozi niz družbenih, tehničnih in političnih interakcij« (Kuntarič Zupanc 2023: 114). Hkrati pa je pojmovanje vode vedno prežeto s pomenom vira življenja in vitalnosti ter odslikava preplet med animizmom in različnimi oblikami islama, med tradicionalnim in modernim. Podobno kažejo tudi druge antropološke raziskave o vodi (Gregorič Bon 2020; Petrovič-Šteger 2016). Ali lahko ponovni odnos do vode kot naravnega bogastva, dobrine življenja ali »bлагослова«, kot se je na etnološki delavnici izrazila sogovornica, vzpostavimo s pomočjo poglobljenega poznavanja duhovnih dimenzij med človekom in naravnim svetom? O tem nam govorijo že mitske zgodbe, ki tudi na Krasu kažejo povezovanje človeka in nadnaravnih sil s pomočjo vode. V Rodiku so se »vile«, škrti in bajne pošasti srečevale ob vodnih izvirih in mlinih ob potokih, v izviru v Štanjelu je strašilo krvavo stegno, v vodnjakih v Ricmanjih »krvavi četer«, v vodnjakih v Štorjah pa so se otroci bali moža (Hrobat Virloget 2010: 128).

V okviru duhovne dimenzije lahko izpostavimo tudi kasnejše, krščanske vplive, ki so v 20. stoletju vplivali na organiziranje verskih procesij. Časopisni in ustni viri dokazujejo, da so v Komnu in sosednjih vaseh ljudje molili za dež v romarski cerkvi posvečeni Devici Mariji Oberšljanski. Veljalo je prepričanje, da bo v šestintridesetih urah po procesiji njihova prošnja uresničena. Po pripovedovanju krajanke so komenski duhovniki leta 1927 organizirali procesijo za dež. Takrat je bila

*tako velika suša, da niso niti otrokom pustili spiti več kot kozarec vode na dan. Procesije so se udeležili tudi romarji iz bližnjih vipavskih krajev (Branika, Gornje Branice, Dornberka) in okoliških kraških vasi. Domačini so se Vipavcem posmehovali, ker so iz rečnih pokrajin na Kras prišli prosit za vodo.*²²

---

22 Intervju je bil posnet v vasi Tomačevice leta 2002.

V časopisu *Goriška straža* pa je bil leta 1927 objavljen članek, ki je poudaril:

Letošnja letina nam je mnogo obetala, toda zadnje dneve nam je suša uničila več poljskih pridelkov. Zadnjo nedeljo smo imeli procesijo za dež k Devici Mariji Oberšljanski. In res se nam je Bog usmilil in smo imeli nekaj dežja, toda za naš Kras premalo, saj je še vedno žejen. (B. n. a. 1927)

Pomenljive pa so tudi zgodbe iz kasnejših obdobj, ki sicer niso prepletene z verskimi vsebinami, odsevajo pa občutke jeze ob nedeljujoči vodni javni infrastrukturi ali občutke ponosa ljudi, ko so v svoje domove umestili lastne tehnološke inovacije in si s tem olajšali uporabo vode.

34

Prvi vodovodni sistem na Krasu je bil postavljen že v času prve svetovne vojne, postavila ga je avstrijska vojska po določenih vaseh (npr. Kosovelje, Volčji Grad), namenjen pa je bil za oskrbo vojakov na Soški fronti.²³ V petdesetih letih 20. stoletja je bil vodovod postavljen le v večjih vaseh, napeljan pa je bil iz izvira Hubelj pri Ajdovščini. Krajan se spominjajo, kako je v poletnih mesecih prišlo do redukcije vode. »Poleti je bilo taku, če je bila dvakrat na teden voda, je bilo že veliko. In to je bilo z izgovorom, da ni vode v Hublju. V Hublju je bila zmeraj voda. Oni so morali črpat vodo sem gor, to je bila težava,« je poudaril sogovornik na etnografski delavnici. Težava je bila tudi v tem, da krajan o redukciji niso bili obveščeni. »Imela sem dvojčke, rojena sta leta 1977. Veste koliko je bilo plenec, ni bilo kot sedaj pampers. In je zmanjkalo vode iz Hublja. Nič niso povedali. Potem smo hodili po vodo v vaški vodnjak in jo ročno zivali v pralni stroj. Tako sem lahko vse oprala.«²⁴ V knjigi spominov o Tomačevici in njenih prebivalcih (Tanze idr. 2023) pa beremo:

Pralni stroj smo dobili komaj leta 1968, samo ni bilo tekoče vode. V kopalnici je tata nad strojem napravil eno konzolo (podstavek), dal en kovinski sod, tam smo ročno nalili noter vodo (stopili smo na mizo), in tako je bila voda speljana iz soda direktno v pralni stroj, na prosti pad. Moja mama je bila vesela, to je bila revolucija! (Tanze idr. 2023: 259)

Po domovih so vodne pipe vgradili, ko so kupili črpalko oz. hidrofor. »Tam v osemdesetih letih smo ga namestili. Če si imel hitrofor, je bilo super. Je zmanjkalo v štirni in si pole priključil na hidrofor,« so pripovedovali starejši krajan na etnografski delavnici. Prej »je bil škač v kuhinji, noter voda za kuhat in prat. S korcem ali šjeferco smo zajemali vodo. Korc je bil bolj velik, šjeferca je bila bolj majhna«. Več starejših sogovornic pa je izpostavilo: »Smo ahtali vodo. Najprej smo umili otroke in potem po vrsti odrasli. Zadnji je že imel smetano. S tistim se je potem zalilo oleandre. Niti kanca vode nismo vrgli stran.«

23 Po pripovedovanju sogovornika iz Kosovelj je bil v njihovo vas vodovod napeljan leta 1917 zaradi Feldspital 808 (poljske bolnišnice).

24 Intervju je bil posnet v Komnu leta 2024.

Slovesnost ob odprtju vodovoda v Komnu, 27. aprila 1954 (osebna zapuščina Zdravka Okrogliča, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici)

Stanje z oskrbo z vodo se je na Krasu izboljšalo po letu 1984, ko so jo začeli črpati iz podzemne reke Reke v vasi Klariči pri Brestovici (Petrič idr. 2014: 46). O pomenu tega dogodka priča tudi postavitve spomenika v središču Sežane. Vendar je gradnja vodovodnega sistema po vaseh potekala postopoma in počasi; kdor se je naročil na priključek, pa je moral v vasi izkopati določeno število metrov jarka za postavitve cevi. *»To ni bilo prostovoljno vaško delo – robuta, to smo morali iti vsi tisti, ki smo želeli nov priključek. Nekateri se niso odločili in so še naprej imeli vodo iz vodnjakov.«*²⁵ V oddaljene kraje je vodovod prišel pozno, zato so v poletnih, sušnih obdobjih vodo vozili gasilci. Družine so bile po več dni brez nje. Med krajani je zato prišlo do hudih sporov.

*Ko še nismo imeli kamiona s cisterno, smo gasilci pomagali tako, da smo črpali vodo iz vaškega vodnjaka v družinske vodnjake. Tisti, ki ga niso imeli, so lahko na podstrešju postavili večji rezervoar, iz katerega so potem napeljali cevi do pritličja. Zgodilo se je v eni vasi, da smo črpali vodo iz vaškega vodnjaka. Ker so se ljudje skregali, nam je en vaščan vrgel pumpo v vodnjak, češ da sosedu ne bomo priskrbeli vode. Potem smo se organizirali tako, da je vaški mož (predsednik vasi) odločil, koliko minut bo črpalka črpala vodo za določeno hišo.»*²⁶

V spomnih starejših ljudi je prisotna zavest o varčevanju z vodo, zapiranju pip in gradnji manjših bazenov ob kmetijskih površinah, ki jih še danes uporabljajo za zalivanje kmetijskih rastlin.

---

25 Intervju je bil posnet v Komnu leta 2024.

26 Intervju je bil posnet v Komnu leta 2024.

Razprava

Izpostavljene zgodbe s terena odpirajo vprašanje, kako danes med mladimi, ki niso doživeli izkušnje pomanjkanja vode, vzpostaviti spoštljiv odnos do naravnih virov. Kako jim dopovedati, da so vodni viri omejeni? Kako združiti in »sestaviti« različne pripovedi, mistične zgodbe in odnose, ki jih vzpostavljajo prebivalci različnih generacij do vode, v »skupno prihodnost«, materialno-dialoški proces za »uporabo« dediščine za boj s podnebnimi spremembami? Kaj nam lahko pove razmišljanje sogovornice, ki je doživela obdobje redukcije vode in v pogovoru priznala, da »*ko danes voda nemoteno teče iz pipe, pozabiš na vse hude trenutke*«. ²⁷

36

Harrison (2015) razlaga, da ontologije povezljivosti ne pomenijo le povezav med posameznimi ljudmi in nečloveškimi bitji (ljudje – voda), temveč tudi raven povezljivosti, ki vključuje več kot del širšega naravno-kulturnega sklopa. »Bivanje« je interaktivno in vsi akterji smo odvisni od drugih akterjev. Smo del njih. Vsaka poškodba dela naravno-kulturnega sklopa (človek – voda) poškoduje tudi druge dele tega sklopa (voda – rastline; voda – živali; voda – glasba; voda – zrak; voda – religiozni obredi, voda – odpadki itd.). Takšno pojmovanje nas po Harrisonu sili, da razširimo tradicionalni obseg pojmovanja ekonomske in politične sfere v povezavi s podnebnimi spremembami ter razvijemo bolj vključujoče občutke etike, ki ne priznava le pravic ljudi, temveč tudi pravice drugih kot ljudi – živali, rastlin, predmetov, krajev in celo praks in spominov –, za katere lahko prav tako menimo, da imajo potencialne pravice, ki jih moramo poskušati spoštovati (Harrison 2015: 32). Razumevanje »drugih« pa vključuje tudi upoštevanje spoznanj drugih disciplin (biologije, kemije, fizike, psihologije in umetnosti), ki jih navadno v študije dediščine ne vključujemo. Medsebojno empatijo bomo namreč vzpostavili le ob razumevanju zapletenih obnašanj »drugih«.

Pri tem se lahko opremo tudi na koncept »čustvenega kapitalizma,« ki ga razvije Eva Illouz in razloži kot

kulturo, v kateri čustveni in ekonomski diskurzi ter prakse drug drugega vzajemno oblikujejo in na ta način ustvarijo /.../ obsežno, temeljno gibanje, v katerem afekt postane bistven vidik ekonomskega obnašanja in v katerem čustveno življenje /.../ sledi logiki ekonomskih odnosov in menjave (Illouz 2010: 16).

Illouz v delu *Hladne intimnosti* (2010) sicer kritično obravnava zlorabo čustev v tržno-naravnanih korporacijah, delovnih odnosih in s tem povečani produktivnosti, kar se je doseglo z uvajanjem znanj psihologije, vendar hkrati opozori, da je »diskurz psihologije ustvaril novo obliko družabnosti in čustvenosti, ki ima v svojem temelju dva ključna kulturna motiva, motiv 'enakosti' in motiv 'sodelovanja': odnosi so se kovali med ljudmi /.../ cilj teh odnosov pa je sodelovanje« (Illouz 2010: 30). S tem, ko je menedžer poskušal razumeti čustva svojih delavcev (npr. jezo, nezadovoljstvo ipd.), so se počutili slišane in razumljene. Posledično se je spremenila tudi njihova produktivnost. Kot še poudari Illouz, čustva predstavljajo

notranjo energijo, ki nas poveže v dejanje, je to, kar da dejanju posebno 'razpoloženje' ali 'obarvanost'. /.../ energija se razteza na spoznanje, afekt, vrednotenje, motivacijo

27 Intervju je bil posnet v Komnu leta 2024.

in telo hkrati. /.../ Tisto, zaradi česar čustvo nosi to »energijo«, pa je dejstvo, da vedno zadeva jaz in odnos jaza do kulturno zaznamovanih drugih. (Illouz 2010: 13–14)

Pri uporabi/zlorabi osebnih emocij ali kolektivnih čustev o pomanjkanju vode na Krasu za ozaveščanje, izobraževanje in doseganje interdisciplinarnega povezovanja pa se pojavi vprašanje, kako v sodobni antropocentrični kulturi naravo premišljovati in doumeti kot subjekt. S tem izzivom so se na primeru gozda ukvarjali raziskovalci Nikita Meden Peresin, Kristina Pranjić in Peter Purg v članku o udomačevanju gozda in sprejemanju umetniško-znanstvenih raziskav (2024), kjer so prek inovativnih metodoloških povezav in uveljavljanja interdisciplinarnega pristopa med eko-gospodarstvom, okoljsko zgodovino, politiko in umetniškimi praksami pokazali, kako zgodovinska spoznanja o pogozdovanju Krasa konec 19. stoletja kritično premisliti, opazovati, preizkušati in eksperimentirati v obliki umetniških izpeljank, tj. eksperimentalnega videa in predstave. V projektu, ki ga opisuje članek, so umetniki uporabili stare franciscejske zemljevide, arhivsko dokumentacijo o pogozdovanju gozda v Komnu in fotografije, ki so jih nadgradili z nizom zvočnih in vizualnih izkušenj, ilustracijo lokalnih ptic in njihovih pesmi ter najnovejšimi ugotovitvami in političnimi priporočili na področju gospodarjenja z gozdovi. Prek sodelovanja zgodovinarja, biologa in umetnika se je gozd pojavil kot nova (nekakšna) metafora za samo-regulativni sistem, ki bi ga morali ljudje – posamezno in kolektivno – dvakrat premisliti, preden bi ga začeli nekontrolirano izrabljati. Umetniške metode povezane s premišljeno uporabo intuicije, domišljije, navdiha, abstraktnega zaznavanja, utelešenja, pretirane občutljivosti, pripovedovanja zgodb, pretirane identifikacije, radikalizma itd. so omogočile, da je gozd lahko oživel. Kot poudarjajo avtorji raziskave in eksperimenta, se ljudem morda »zdijo umetnice in umetniki zoprni ali celo kontra kulturno naravnani, vendar v resnici zaradi svoje spraševalne narave težijo k ponovnemu premisleku« (Meden Peresin, Pranjić in Purg 2024: 59) tudi o izzivih, kot so biotska raznovrstnost, podnebne spremembe in okoljska varnost.

Primer interdisciplinarnega sodelovanja in iskanja poti za preplet znanstvenih in umetniških metodologij pokaže možne poti za nadgradnjo dosedanjih dediščinskih projektov. Ti sicer sledijo cilju ozaveščanja in izobraževanja, vendar žal ne spodbudijo globljega, čustvenega premisleka o naših odnosih do narave ali ne dosežejo vseh ciljnih skupin (npr. mladih). Kot primer lahko izpostavimo projekt *Pot devetih kalov – tematska krožna pohodna pot naravne in kulturne dediščine v okolici Kobjeglave in Tupelč*, ki jo je leta 2011 uredila Krajevna skupnost Kobjeglava-Tupelče in tamkajšnje društvo Slavček. Pot so oblikovali z namenom ozaveščanja. Zato pri organiziranih pohodih obiskovalce opozorijo na pomen kalov, načine njihove gradnje in upravljanja, na funkcije za razvoj kmetijstva in pomene, ki jih danes utelešajo med krajanji. Kali so predstavljali skupno, vaško infrastrukturo; v preteklosti so vasi imenovala *gvardjana* (varnostnika), ki je v imenu krajanov skrbel za kal. »Če je kakšnega vaščana videl se kopati, ga je slekel do nazga. Za kazen pa je moral ta vaščan kopati luknje za kostonje, ki se nahajajo v drevoredu proti pokopališču«. ²⁸ Po drugi svetovni vojni so se zaradi pospeševanja industrializacije, opuščanja kmetijstva, pojavov invazivnih rastlin in živali ter nezainteresiranosti skupnosti

---

28 Intervju je bil posnet v Gorjanskem leta 2004 v okviru osnovnošolskega projekta Križem kražem po Komenskem Krasu.

za njihovo vzdrževanje začeli sušiti. Danes pa jih po mnogih vaseh znova urejajo. Za razliko od preteklosti, ko so predstavljali glavni vodni vir za napajanje živine, preden je šla na pašo ali se vračala z nje, so danes ohranili le funkcijo zbirališča ljudi, ki uživajo v naravi. Prav tako ostajajo pomemben vir vode v primeru suše ali požara. Z uvajanjem novih metod pri povezovanju umetnosti in znanosti pa bi lahko ob kalu pripravili nove, umetniške instalacije, ki bi bile mladim atraktivnejše, zanimivejše, ki bi vplivale na njihova čustva, spodbudile izkustveno učenje in globlji premislek o uporabi tradicionalnih znanj za nove razvojne izzive.

Kal v Komnu okoli leta 1910 (hrani družina Volčič iz Komna)

Primer kala kot vodne dediščine pokaže mnogo plasti, ki jih odpira element dediščine, in mnogo področij disciplin, ki se s primerom kala lahko ukvarjajo (npr. etnologija, antropologija, okoljska zgodovina, geografija, pravo, biologija, kemija, krasoslovje, arhitektura, urbanizem, arheologija, turiztika, umetnost ...). Vključili bi lahko tudi psihologe in psihoterapevte, saj v določenih kraških vaseh ljudje s skupnimi močmi še vedno nadaljujejo tradicijo vaških *robot* – prostovoljnega vaškega dela in v prostem času vzdržujejo vaške vodnjake in kale, ponekod pa so prebivalci zelo skregani in vaška vodna infrastruktura propada. Etnografska raziskava je tudi pokazala, da se ljudje zavedajo, da je Kras ranljivo območje za onesnaževanje vode, vendar pa na vprašanje, kako Kras naravovarstveno zavarovati, burno odreagirajo, »da si lahko v 21. stoletju privoščijo tudi osebne bazene in njih ne bo nihče omejeval«.²⁹ Ta diskurz izhaja vse od prvih projektov za ustanovitev Kraškega regijskega parka, ko se je začel diskurz o varovanju Krasa in je kraški župan na okrogli mizi o varovanju kraške arhitekture leta 1998 izjavil:

da so ideje o Kraškem regijskem parku dobre in pozitivne, vendar /.../ ne bi želel, da Kraševci postanemo rezervat nekih Indijancev zato, da se bo ne vem kaj okrog tega dogajalo. /.../ Kraševci želimo v 20. stoletju živeti kot Kraševci v 20. stoletju.

29 Intervju je bil posnet v Komnu leta 2024.

Za kozarček vina bomo vedno imeli, karkoli se bo zgodilo. /.../ Toda to je v 20. stoletju za nas, Kraševce, premalo. (Klun 1999: 8)

Ali bi lahko prek umetnosti in sodobne tehnologije tudi stimulirali občutke, ki bi privreli na dan, ko več dni ali mesecev ne bo vode za gospodinjstvo, pranje avtomobilov, zalivanje vrtov in kopaње v družinskih bazenih?

Sklep

Še mnogo vode bo preteklo...

(Slovenski pregovor)

Živimo v času, ko smo zelo zaskrbljeni glede »okoljskih vprašanj«, s katerimi se ukvarjajo politiki, strokovnjaki, gospodarstveniki in civilna družba. Iščejo se različne poti za ukrepanje, tudi skozi vlogo in pomen kulturne dediščine. V poročilu skupine strokovnjakov držav članic EU z naslovom *Krepitev odpornosti kulturne dediščine na podnebne spremembe: Kjer evropski zeleni dogovor sreča kulturno dediščino* beremo, da hitro napredujoče podnebne spremembe našo kulturno dediščino poškodujejo in uničujejo, vendar prav ta dediščina ponuja zelene in trajnostne rešitve za podnebno krizo, pomagajo pa lahko tudi raziskave in inovacije (Leissner idr. 2022: 9).

39

Naša raziskava pokaže, da so vprašanja o rabi vodne dediščine na Krasu za reševanje podnebnih sprememb zelo kompleksna in težka. Vsako mikrookolje ima svoje naravne, družbene, socialne in kulturne posebnosti, ki jih v dihotomiji globalno-lokalno ne smemo prezreti. Modeli reševanja in uporabe svetovne dediščine za doseganje zelenega dogovora morda ne bodo učinkoviti v mikroskupnostih, kot je Kras, kjer zaradi zgodovinskih in političnih okoliščin prevladuje specifična kolektivna mentaliteta. Lahko pa ponujajo smernice za premislek, kako doseči trajnost. Zato bo treba še naprej premišljevatı o implementaciji ekosistemskega pristopa, ki nadgrajuje dosedanje oblike celostne participacije in vključuje vidik narave. Morda se nam zdi skozi oči antropogenega mišljenja nemogoče dodeliti naravi vlogo subjekta, jo prek različnih umetniških metod oživeti in tako z njo vzpostaviti komunikacijo. Pri tem si lahko pomagamo z nesnovno kulturno dediščino – zgodbami, mitskim izročilom, spomini in izkušnjami, ki nam govorijo o duhovni dimenziji, ki jo narava uteleša. Hkrati pa govorijo o osebnih emocijah, kolektivnih čustvih in afektih. Čustva lahko uporabimo tudi za spodbujanje komunikacije med različnimi deležniki, podsistemi v peterokraki vijačnici, in za mreženje znanj. Hkrati čustva, ki jih med drugim odsevajo tudi oblike nesnovne kulturne dediščine, pomagajo razumeti pomen naravnih virov kot subjektov s svojimi pravicami. Zagovarjanje naravnih pravic pa ne sme biti le delo okoljevarstvenih pravnikov, temveč vseh nas, ki lahko z različnimi dediščinskimi praksami povezanimi z metodami drugih disciplin spoznavamo, razumemo in varujemo naravni svet.

Okoljske težave so izziv celotnega sveta, vključujejo globalne sistemske razmisleke, ukrepe in sankcije. Zdi se, da je kraška ranljiva pokrajina le majhen drobec sredi propadajočega planeta, vendar spodbuja relevantna vprašanja tudi za nacionalno in mednarodno dediščinsko stroko o vlogi nacionalnih in mednarodnih institucij, ki bi morale aktivnejše prevzeti vlogo povezovalca za vzpostavljanje sodelovanja in iskanja

skupnega dialoga. Unesco je veliko prispeval k varovanju pitne vode na Krasu; premalo pa se stori za izobraževanje širše lokalne skupnosti, da bi postala ponosna na to, da živi s svetovno prepoznanimi vrednotami. Raziskava tudi razkriva, da Seznam svetovne dediščine na načelni ravni povezuje naravo in kulturo, ne prihaja pa do povezav med uporabo snovne in nesovne kulturne dediščine. Prav ukvarjanje z vodno dediščino kot s skupnim, naravnim in kulturnim kapitalom pa to sodelovanje in razumevanje lahko pospeši.

Dediščina predstavlja dialog med posamezniki, skupnostmi, praksami, kraji, sektorji, znanji. Čeprav nastaja kot del pogovora o tem, kaj je dragoceno iz preteklosti, jo je vedno mogoče uporabiti le v sedanjosti, s pogledom na negotovo prihodnost. Krize vzbujajo strah, tesnobo in skrb, vendar preteklost kaže dobre in slabe primere, kako se s krizami spopasti. Ponuja nam gradivo in prostor za razmislek, kako s skupnimi močmi, sodelovanjem in uporom pred politično in gospodarsko močjo zagotoviti novo trajnost.

REFERENCE

ABRAM, Jožef

2014 *Kobjeglava in Tupelče skozi čas*. Kobjeglava: KUTD Kraški slavček.

AGENDA

2015 Portal Gov.si: Spremenimo svet: Agenda Združenih narodov za trajnostni razvoj do leta 2030; <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MZZ/Dokumenti/multilateral/razvojno-sodelovanje/publikacije/Agenda_za_trajnostni_razvoj_2030.pdf> [10. 11. 2024].

BALDIN, Serena

2020 Biodiversity as a Common Good: Insights into the Natura 2000 Network and Traces of a Nature-Based Approach in the European Union. V: S. Baldin in S. de Vido (ur.), *Environmental Sustainability in the European Union: Socio-Legal Perspectives*. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 59–76.

BELINGAR, Eda

2007 O kalih kot kulturni dediščini. V: I. Maher (ur.), *Okrogla voda, priročnik o kalih*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo narave, 115–128.

2012 Vodnjaki na Krasu: Pojav, načini gradnje, oblike. V: *Kronika*, časopis za slovensko krajevno zgodovino 60(2): 285–298.

B. N. A.

1927 Kaj je novega na deželi. *Goriška straža* 56, 20. junij 1927.

2011 *Pot devetih kalov – tematska krožna pohodna pot naravne in kulturne dediščine v okolici Kobjeglave in Tupelč*. Kobjeglava: [b. n. z.]. <<https://www.komen.si/mma/Pot%20devetih%20kalov/2013101413480366/>> [10. 11. 2024].

BOGATAJ, Janez

1992 *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba.

CARAYANNIS, Elias, BARTH, Thorsten D. in CAMPBELL, David F. J.

2012 The Quintuple Helix Innovation Model: Global Warming as a Challenge and Driver for Innovation. *Journal of Innovation and Entrepreneurship* 1(1):1–12.

CARR, Gemma idr.

2020 People and Water: Understanding Integrated Systems Needs Integrated Approaches *Journal of Water Supply: Research and Technology – Aqua* 69(8): 819–832.

COURT, Sarah in WIJESURIYA, Gemini

2015 *People-Centred Approaches to the Conservation of Cultural Heritage: Living heritage*. Rome: ICCROM.

CULIBERG, Metka

2008 Vegetacija Krasa v preteklosti. V: O. Luthar idr. (ur.), *Kras: Trajnostni razvoj kraške pokrajine*. Ljubljana: Založba ZRC, 100–101.

- DAI, Tianchen in HEIN, Carola
2023 Exploring the Descriptions of World Heritage Properties through the Perspective of Water Using a Narrative Approach. *International Journal of Heritage Studies* 29(12): 1315–1338.
- DE VIDO, Sara
2020 Climate Change and the Right to a Healthy Environment. V: S. Baldin in S. de Vido (ur.), *Environmental Sustainability in the European Union: Socio-Legal Perspectives*. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 101–120.
- DEBEVEC, Vanja in KRANJC, Darja
2019 The Karst Biosphere Reserve in Slovenia. *Eco.mont: Journal on Protected Mountain Area Research and Management* 11(2): 43–49.
- EUROPA NOSTRA in ICOMOS
2021 *European Cultural Heritage Green Paper: Putting Europe's Shared Heritage at the Heart of the European Green Deal*. <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/2552/1/2021_European%20Heritage%20Green%20Paper_full%20paper.pdf> [25. 7. 2024].
- FAKIN BAJEC, Jasna
2011 *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine: Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
2020a Vključevanje skupnosti v razvoj in upravljanje kulturne dediščine v aplikativnih evropskih projektih. *Glasnik SED* 60(1): 90–100.
2020b An Integrated Approach to the Revitalization, Safeguarding and Management of Cultural Heritage: How to Establish a Durable and Active Local Group of Stakeholders. *Annales, series historia et Sociologia* 30(2): 285–300.
2020c Procesi ustvarjanja kulturne dediščine: Na razpotju med neoliberalizmom in prostovoljstvom v okviru dediščinskih društev. *Etnolog* 30: 69–88.
- FAKIN BAJEC, Jasna in KRANJC, Darja
2023 Significance of Cultural Heritage Practices in Karst Landscape Management: 2030 Agenda for Sustainable Development. *Carbonates and Evaporites* 38(1).
- FAKIN BAJEC, Jasna in MODIC, Erik (ur.)
2004 *Kras med Štanjelom in Devinom*. Komen: Občina Komen.
- GILIBERTO, Francesca in LABADI, Sophia
2021 Harnessing Cultural Heritage for Sustainable Development: An Analysis of Three Internationally Funded Projects in MENA Countries. *International Journal of Heritage Studies* 8(2): 133–146.
- GREGORIČ BON, Nataša
2020 Poti Kuçedre: Pomeni vode in naplavljanje avtoritete v današnji Albaniji. *Traditiones* 49(3): 135–161.
- HADALIN, Jelka in KOCJAN, Danila
1993 *Bežji zlodej, baba gre: Kraške štorije*. Ljubljana: Kmečki glas.
- HARRISON, Rodney
2015 Beyond “Natural” and “Cultural” Heritage: Toward an Ontological Politics of Heritage in the Age of Anthropocene. *Heritage & Society* 8(1): 24–42.
2020 Heritage as Future Making Practices. V: R. Harrison idr., *Heritage Futures: Comparative Approaches to Natural and Cultural Heritage Practices*. London: UCL Press, 20–50.
- HAZLER, Vito
1999 *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konzervatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Rokus.
- HÖLLELAND, Herdis SKREDE, Joar Skrede in HOLMGAARDIR
2017 Cultural Heritage and Ecosystem Services: A Literature Review. *Conservation and Management of Archaeological Sites* 19(3): 210–237.
- HROBAT VIRLOGET, Katja
2019 *Ko Baba dvigne krilo: Prostor in čas v folklori Krasa*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- ILLOUZ, Eva
2010 *Hladne intimnosti: Oblikovanje čustvenega kapitalizma*. Ljubljana: Krtina.

- KLEMEN KREK, Zofija
1999 Države tekmujejo za vpis v Unescovo dediščino. *Kras* 32/33: 31–33.
- KLUN, Miroslav
1999 Kras je dejansko občutljivo področje. *Kras: Revija o Krasu in krasu, o ljudeh in njihovem ustvarjanju* 32/33, april/maj 1998: 8.
- KOGOVSŠEK, Janja
2014 Reka. V: J. Fakin Bajec in O. Luthar (ur.), *Kras in Brkini za radovedneže in ljubitelje*. Ljubljana in Nova Gorica: Založba ZRC, 48–49.
- KOMUNSKI VODNJAK
[2008] Ministrstvo za kulturo: Register nepremične kulturne dediščine, Brje pri Komnu – Komunski vodnjak <<https://eid.gov.si/#!/enota/51>>, <<http://www.heritage.si/apl/real.aspx?id=51>> [7. 7. 2024].
- KRANJIC, Andrej
1994 O imenu in zgodovini pokrajine Kras. *Annales: Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin* (series historia naturalis) 4(4): 131–134.
1999 Uvod. V: A. Kranjc idr. (ur.) *Kras: Pokrajina, življenje, ljudje*. Ljubljana: Založba ZRC.
- KUNTARIČ ZUPANC, Simona
2023 »Aman Iman« – Voda je življenje: Antropološka študija vode v vasi Ašbarū v Maroku. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- LABADI, Sophia in GOULD, Peter
2015 Sustainable Development: Heritage, Community, Economics. V: L. Meskell (ur.), *Global Heritage: A Reader*. Chichester: Wiley-Blackwell, 196–216.
- LABRADOR, Angela M. idr.
2018 Introduction: Public Heritage as Social Practice. V: A. M. Labrador idr. (ur.), *The Oxford Handbook of Public Heritage: Theory and Practice*. New York: Oxford University Press: 1–17.
- LAHARNAR, Boštjan in MLINAR, Miha
2014 Prazgodovinski srebrni daritveni ploščici s šentviške planote. *Keria Studia Latina et Graeca* 16(1): 9–20.
- LEISSNER, Johanna idr.
2022 *Strengthening Cultural Heritage Resilience for Climate Change: Where The European Green Deal Meets Cultural Heritage*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- LEMAISTRE, Anne
2015 Water and World Heritage V: W. J. H. Willems in H. P. J. van Schaik (ur.), *Water and Heritage: Material, Conceptual and Spiritual Connections*. Leiden: Sidestone Press, 87–97.
- LINTON, Jamie
2014 Modern Water and Its Discontents: A History Of Hydrosocial Renewal. *Wiley Interdisciplinary Reviews Water* 1: 111–120.
- LINTON, Jamie in BUDDS, Jessica
2014 The Hydrosocial Cycle: Defining and Mobilizing a Relational-Dialectical Approach to Water. *Geoforum* 57: 170–180.
- MAKUC, Neva
2009 Furlanska historiografija in nekatere etnične, jezikovne, verske in socialne skupine. *Acta Histriae* 17(1/2): 43–58.
- MEAB – Millennium Ecosystem Assessment Board
2005 *Ecosystems and Human Well-Being: Synthesis*. Washington, DC: Island Press. <<http://www.millenniumassessment.org/documents/document.356.aspx.pdf>> [10. 11. 2024].
- MENCEJ, Mirjam
1997 *Voda v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah po smrti*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- MIHEVC, Andrej (ur.)
2005 *Kras: Voda in življenje v kamniti pokrajini / Water and Life in a Rocky Landscape*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

- NICOLETTI, Marcantonio (Marc'Antonio)
1870–1871 Il patriarcato d'Aquileia sotto Volfero di Cologna. V: *Archeografo Trestino* 2(2): 35–86.
- ORR, Scott Allan idr.
2021 Climate Change and Cultural Heritage: A Systematic Literature Review (2016–2020). *The Historic Environment: Policy & Practice* 12(3–4): 434–477.
- OSTROM, Elinor
1990 *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
2009 The Nobel Prize: Elinor Ostrom, <<https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2009/ostrom/facts/>> [10. 11. 2024].
- PANJEK, Aleksander in RATKAJEC, Hrvoje
2015 Brez vode: Parni vlak na Krasu. V: A. Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa: O rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem: 107–115.
- PAVLIN, Primož
2014 Bronastodobni zaklad iz Mušje jame pri Škocjanu. V: J. Fakin Bajec idr. (ur.), *Kras in Brkini za radovedneže in ljubitelje*. Ljubljana: Založba ZRC, 98–99.
- PERESIN MEDEN, Nikita, PRANJIC, Kristina in PURG, Peter idr.
2024 Taming the Forest: Embracing the Complexity of Art-Sci Research through Microhistory, Bioeconomics and Intermedia Art. *Technoetic Arts* 22(1): 57 – 73.
- PETRIČ, Metka idr.
2008 Voda. V: M. Hrvat in idr., *Kras: Trajnostni razvoj kraške pokrajine*. Ljubljana: Založba ZRC, 57–95.
- PETROVIČ-ŠTEGER, Maja
2016 O živih in spečih vodah. *Glasnik SED* 56(3–4): 75–88.
- PIPAN, Primož, ŠMID HRIBAR, Mateja in URBANC, Mimi
2023 Motivation, Robustness and Benefits of Water Commons: Insights From Small Drinking Water Supply Systems. *Acta Geographica Slovenica* 63(3): 85–100.
- PLUT, Dušan in OGRIN, Darko
2024 Globalne spremembe v okolju. V: B. Lampič in D. Ogrin (ur.), *Ljudje in okoljske spremembe skozi čas*. Ljubljana: Založba Univerze, 11–33.
- POGAČAR, Martin idr.
2020 Promises and Limits of Participatory Urban Greens Development: Experience from Maribor, Budapest, and Krakow. V: J. Nared in D. Bole (ur.), *Participatory Research and Planning in Practice*. Cham: Springer Open, 75–89.
- RAVBAR, Nataša
2005 Upravljanje s kraškimi vodnimi viri in odnos do pitne vode. *IB Revija* 39(4): 60–75.
- SLAPŠAK, Božidar
1999 Slovenski Kras v poznejši prazgodovini in v rimski dobi. V: A. Kranjc idr. (ur.), *Kras: Pokrajina, življenje, ljudje*. Ljubljana: Založba ZRC, 145–151.
- SMITH, Laurajane
2006 *Uses of Heritage*. London in New York: Routledge.
- STONE, Cristopher D.
1973/2010 *Should Trees have Standing? Law, Morality, and the Environment*. Oxford: Oxford University Press.
- STRATEGIJA
2019 *Strategija kulturne dediščine 2020–2023*. [Ljubljana]: Ministrstvo za kulturo, Direktorat za kulturno dediščino. <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/STRAT_KD_2019.pdf> [15. 6. 2020].
- SUHOZIDNA GRADNJA
2016 Register nesovne kulturne dediščine: Suhozidna gradnja, <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?data_id=dataSource_2-MK_RNSD_4402-3623%3A47&page=RNSD&views=RNSD-Desna-sekcija%2CRNSD-Pogled-OP> [15. 10. 2024].

SVET EVROPE

2005 *Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo (Farska konvencija)*. <http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publikacije/konvencije/199/index.html> [7. 9. 2020].

ŠKOCJANSKE JAME

1986 Unesco: Seznam svetovne dediščine: Škocjan Caves, <<https://whc.unesco.org/en/list/390/>> [15. 10. 2024].

ŠMID HRIBAR, Mateja

2014 Tipologija dediščine. V: J. Nared in N. Razpotnik Visković (ur.), *Upravljanje območij s kulturno dediščino*. Ljubljana: Založba ZRC, 17–26.

ŠMID HRIBAR, Mateja idr.

2018 Javno dobro, skupni viri in skupno: Vpliv zgodovinske zapuščine na sodobno dojemanje v Sloveniji kot tranzicijski družbi. *Urbani izziv* 29(1): 43–55.

TANZE, Elizabeta idr.

2023 *Spomini iz kašetina: Spomini iz predala: Zbornik dokumentov, časopisnih člankov, pripovedi in fotografij o Tomačevci in njenih prebivalcih*. Tomačevca: Športno, kulturno, turistično in razvojno društvo.

UNESCO

1972 *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. <<http://whc.unesco.org/en/conventiontext/>>, <<https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/Zakonodaja-ki-ni-na-PISRS/Kulturna-dediscina/27ee9ed3c9/Konvencija-o-varstvu-svetovne-kulturne-in-naravne-dediscine.pdf>> [17. 7. 2024].

2003 *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. <<https://ich.unesco.org/en/convention>> [18. 2. 2020].

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja

2023 *Konstrukcija znanja in identitet v filmih o nesnovni kulturni dediščini* (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo). Ljubljana: [N. Valentinčič Furlan].

VALVASOR, Janez Vajkard

1689/2009–2013 *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska.

VAN SCHAİK, Henk, VAN DER VALK, Michael in WILLEMS, Villem

2015 *Water and Heritage: Conventions and Connections V*: W. J. H. Willems in H. P. J. van Schaik (ur.), *Water and Heritage: Material, Conceptual and Spiritual Connections*. Leiden: Sidestone Press, 19–35.

VEŠČINA

2018 Unesco: Reprezentativni seznam NKD človeštva: Art of Dry Stone Walling, Knowledge and Techniques (Ciper, Francija, Grčija, Hrvaška, Italija, Slovenija, Španija in Švica), <<https://ich.unesco.org/en/RL/art-of-dry-stone-walling-knowledge-and-techniques-01393>> [7. 9. 2024].

WASHINGTON, Haydn idr.

2019 Statement of Commitment to Ecocentrism, <<https://www.ecologicalcitizen.net/statement-of-ecocentrism.php>> [7. 9. 2024].

ZDRUŽENI NARODI

[2020] Water and Sanitation, <<https://sdgs.un.org/topics/water-and-sanitation>> [21. 7. 2024].

2024 *The United Nations World Water Development Report 2024: Water for Prosperity and Peace*. <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000388948>> [3. 1. 2024].

ZNKD

1981 Zakon o naravni in kulturni dediščini. V: *Uradni list SRS* 1/81, <<https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO181>> [3. 10. 2024].

ZON

1999/2000 Zakon o ohranjanju narave. V: *Uradni list SRS* 56/1999, popr. *Uradni list* 31/2000, <<https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1999-01-2655/zakon-o-ohranjanju-narave-zon>> [3. 10. 2024].

ZVKD

1999 Zakon o varstvu kulturne dediščine. V: *Uradni list SRS* 7/1999, <<https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1999-01-0287/zakon-o-varstvu-kulturne-dediscine-zvkd>> [3. 10. 2024].

ŽIDOV, Nena

2020 Nesnovna kulturna dediščina in muzeji. *Etnolog* 30: 49–67.

BESEDA O AVTORICI

Dr. Jasna Fakin Bajec je raziskovalka na ZRC SAZU, Inštitutu za kulturne in spominske študije, ter predavateljica na Univerzi v Novi Gorici, Fakulteti za humanistiko. Raziskovalno se posveča socialnopolitičnim, ekonomskim in razvojnim pomenom kulturne dediščine v sodobnem svetu; razvoju participativnih metod in orodij za vzpostavljanje celostnega pristopa pri ohranjanju kulturne dediščine; opolnomočenju in vključevanju marginalnih skupin v dediščinske prakse; načinom ohranjanja kulturnih in človekovih pravic pri razvoju kulturnih praks. Raziskave in implementacijo teoretičnih spoznanj s področja kulturnih študij izvaja na Krasu in v Vipavski dolini.

ABOUT THE AUTHOR

Dr. Jasna Fakin Bajec is a researcher at the Institute for Cultural and Memory Studies at the Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, and a lecturer at the University of Nova Gorica, School of Humanities. Her research focuses on the socio-political, economic and developmental significance of cultural heritage in the contemporary world; the development of participatory methods and tools for establishing an integrated approach to the safeguarding of cultural heritage; the empowerment and inclusion of marginalised groups in heritage practices; and the ways in which cultural and human rights are preserved in the development of cultural practices. She conducts research and implements theoretical findings in the field of cultural studies in the Karst region and Vipava Valley.

SUMMARY

Challenges of using heritage to address environmental problems – the case of water heritage in the Karst

Water is the basic source of life. Water resources, or the lack of them, have significantly shaped both ways of life and the characteristics of the living environment. Springs, rivers, traditional and technological knowledge, preserved water supply systems with reservoirs (ponds, wells, drinking troughs, pools, etc.), folk and mythological traditions constitute an important part of both natural and cultural heritage. However, research on this should not only focus on the significance of the material and technological achievements inscribed in the Register of Immovable Cultural Heritage of the Republic of Slovenia, but also on the understanding of Slovenia's intangible cultural heritage. Within this framework, it is important to explore stories and memories that reflect the social relations, emotions, and power relations among water, technology and society. In this context, however, we should not only focus on humans who through anthropocentric approaches seek to dominate our common natural resources, but also on other living and non-living elements, such as water, which co-creates complex ecosystems within nature and society.

46

The main aim of the article is to reflect on new concepts within heritage studies that understand heritage as a 'more-than-human phenomenon' through a reflection on the relationship between people and water in the Karst, the ways in which water heritage is created, protected and managed. In doing so, such studies also touch upon new approaches such as the ecosystem approach, where humans, unlike the anthropocentric view, are not superior to their environment, but are inseparable from environmental systems and their abiotic aspects. Here the concept of the hydrosocial cycle is useful – where the understanding of water is intertwined with technology, infrastructure and, above all, society (Kuntarič Zupanc 2024: 22). The quintuple helix framework understands water as one of five actors of an integrated and participatory approach to heritage management. However, the implementation of new concepts in a real environment, such as the Karst, requires interdisciplinary cooperation, where artists, psychologists and ecological lawyers also play an important role.

The paper concludes with the realization that although we are looking at different ways to mitigate climate change, including through the role and importance of cultural heritage, the questions of how to use water heritage in Karst to address climate change are very complex and difficult. Each micro-environment has its own natural, social, societal and cultural specificities, so universal models for using heritage to achieve a green deal will not be equally effective in all micro-communities. Historical and political contexts, community mentality and emotions must also be taken into account, and their energy can help us to foster communication between different stakeholders and to understand nature as a subject of law with its own rights.